

Noten

Inleiding

¹ *GroenLinks Magazine*, november 1995, 10; *GroenLinks Magazine*, december 1995, 2.

² B. Bronshoff en T. Brader, *Als de Trêveszaal lokt... Dubbelportret van GroenLinks* (Amsterdam 2000).

³ Interview van Dik Verkuil met Tom van der Lee, 5 augustus 2010. Van der Lee, van 1993 tot en met 2009 spindoctor en fractievoorzitter, had met Bob Bronshoff het idee voor het boekje bedacht.

⁴ Bronshoff en Brader, *Als de Trêveszaal lokt...*, 88.

⁵ P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* (Leiden 1999).

⁶ Voor de CPN is als oprichtingsjaar 1909 genomen, toen de marxistische oppositie in de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij zich afsplitste en de Sociaal-Democratische Partij (SDP) oprichtte. In 1918 doopte de SDP zich om tot CPN.

⁷ Deze bijdragen zijn bewerkingen van de eerste twee hoofdstukken uit Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie?*

De voorlopers van GroenLinks

¹ G. Voerman, 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1991) 123-148.

² Deze bijdrage is gebaseerd op: P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* (Leiden 1999) 31-65.

³ A.P.M. Lucardie, *The New Left in the Netherlands (1960-1977): A Critical Study of New Political Ideas and Groups on the Left in the Netherlands with Comparative References to France and Germany* (Kingston, Ontario 1980).

⁴ J.W. Duyvendak e.a. ed., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992).

⁵ *Beginselprogramma Pacifistisch Socialistische Partij*, PSP (Amsterdam 1957) 5.

⁶ *Beginselprogramma*, 4, 6.

⁷ *Aktieprogramma PSP: voor een werkelijk socialistische politiek*, PSP (Amsterdam 1977) 9.

⁸ *Aktieprogramma PSP*, 36, 65, 73, 76, 83.

⁹ F. van Ginneken, *De PPR van 1968 tot en met 1971* (Breda 1975).

¹⁰ B. de Gaay Fortman, 'Het christen-radicalen congres' in: B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld ed., *Christen-radicaal* (Hilversum 1967) 10.

¹¹ 'Program Politieke Partij Radikalen' in: P. Goossen ed., *Parlement en kiezer 1969-1970* (Den Haag 1970) 283-293.

¹² *De weg naar socialistisch Nederland. Ontwerp-beginselprogramma der CPN*, CPN (Amsterdam 1952) 21.

¹³ *Actie- en eisenprogramma 25ste congres CPN*, CPN (Amsterdam 1975).

¹⁴ J. Hofman en P.M. Denekamp, *Ontwa-*

penend. *Geschiedenis van 25 jaar PSP* (Amsterdam 1982) 126-145 en 180-199.

¹⁵ Van Ginneken, *De PPR*, 67-84.

¹⁶ J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland*. II, *De tijd na 1940* (Assen 1995) 97-107.

¹⁷ H. Waltmans, *Niet bij rood alleen* (Groningen 1983) 119-137.

¹⁸ *Vrede, macht, milieu, welzijn: verkiezingsprogramma 1977-1981 van de PPR*, PPR (Amsterdam 1977) 6-8.

¹⁹ *Bevrijding*, januari 1991, 10-12.

²⁰ G. Verrips, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN, 1938-1991* (Amsterdam 1995) 462-464.

²¹ *Statistiek der verkiezingen 1977. Tweede Kamer der Staten-Generaal, 25 mei* (Den Haag 1978) 18.

²² Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 469-487.

²³ Het betreft hier een onderzoek van twee voorstanders van klein-linkse samenwerking in de PPR: J.P. de Jong en J.A. Verduijn Lunel, 'Rode politiek: PPR, samen verder!', *Radikale Notities* 1 (1983) 7-16. Het onderzoek is gebaseerd op verkiezingsuitslagen van die gemeenten die op 1 januari 1982 meer dan 20.000 inwoners telden.

²⁴ G. Voerman, 'De leden en kiezers van de PSP' in: P. Denekamp, B. Freriks en G. Voerman ed., *Sporen van Pacifistisch Socialisme. Bibliografie en bronnen betreffende de PSP* (Amsterdam 1993) 197-215, aldaar 203, 214.

²⁵ *PPR Aktiekrant*, 13 november 1981, 16.

²⁶ J. Meulenbroek, 'Samenwerking op lokaal niveau'; interne PPR-notitie, april 1989.

²⁷ J. Dirx en R. Leijser, 'Samenwerking in 1986', gecombineerd nummer van *Radikale notities, Socialistisch Perspectief* en *Komma* 2 (1985) 5-11.

²⁸ *Statistiek der verkiezingen. Provinciale Staten* (Den Haag 1971, 1975, 1979, 1983 en 1988); *Bevrijding*, 2 mei 1988, 6-7.

²⁹ M. Brinkman, B. Freriks en G. Voerman, 'Klein links en de nieuwe sociale bewegingen' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1990) 163-188.

³⁰ Brinkman, Freriks en Voerman, 'Klein

links en de nieuwe sociale bewegingen', 163-188.

³¹ 'Analyse en Beleidsplan', *Socialisties Perspectief* 1 (1972) 20.

³² *Radikalenkrant*, oktober 1971, 3.

³³ H.A. van der Heijden, 'Van kleinschalig utopisme naar postgiro-activisme? De milieubeweging 1970-1990' in: Duyvendak e.a. ed., *Tussen verbeelding en macht*, 77-98, aldaar 84-85.

³⁴ P. Maessen, "'Wie stopt de neutronenbom?'" De geschiedenis van een actie', *Transactie* 8 (1979) 423-457.

³⁵ B. Schennink, T. Bertrand en H. Fun, *De 21 november demonstranten. Wie zijn ze en wat willen ze?* (Nijmegen 1982) 36-40.

³⁶ H. Kriesi en Ph. van Praag jr., 'De beweging en haar campagne' in: P.G. Klandermans ed., *Tekenen voor vrede. Het volkspetitionnement tegen de kruisraketten* (Assen 1988) 36-37.

³⁷ H. Schoen, 'De Linkse Doorbraak en Groen Links: roependen in de oase', *Radikale Notities* 7 (1989) 10-13.

³⁸ *Voor een Linkse Doorbraak*, januari 1984, 2.

³⁹ E-mail Paul Denekamp, 9 februari 2010.

⁴⁰ Zie artikel drie van de statuten, afgedrukt in: *Voor een Linkse Doorbraak*, mei 1984, 13-14.

⁴¹ *Links en de staat: liefde of haat? Sociaal-ekonomies kongres van de Linkse Doorbraak 27 oktober 1984*, Stichting Voor een Linkse Doorbraak (Amsterdam 1984) 7.

⁴² *Trouw*, 21 augustus 1978; *Radikalenkrant*, 7 maart 1988, 8.

⁴³ *Statistiek der verkiezingen 1981. Tweede Kamer der Staten-Generaal, 26 mei* (Den Haag 1983) 17.

⁴⁴ Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 187.

⁴⁵ M. Nieboer en A.P.M. Lucardie, "'Aansluiten tegen het CDA' of aansluiten bij klein links? De geschiedenis van de Evangelische Volkspartij' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 149-167; J.C. de Bas, *De muis die even brulde. De Evangelische Volkspartij 1981-1991* (Kampen 1999).

⁴⁶ *Verkiezingsprogram Evangelische Volkspartij*, EVP (z.p. 1981) 2.

⁴⁷ G. Schreuders, *De man die faalde* (Amsterdam 1992) 202-203.

⁴⁸ A. Benschop, *Voor een vrijheidslievend en democratisch communisme* (Amsterdam 1984).

⁴⁹ *Machtvorming voor een socialistisch Nederland: partijprogramma van de CPN*, CPN (Amsterdam 1984) 37.

⁵⁰ *Machtvorming voor een socialistisch Nederland*, 91.

⁵¹ L. Koeneman en G. Voerman, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985' in: R.A. Koole ed., *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1986) 14-67, aldaar 31.

⁵² Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 140-143.

⁵³ L. Koeneman, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1981' in: R.A. Koole ed., *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1982) 245-291, aldaar 273; Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 179-180.

⁵⁴ *Radikalenkrant*, 17 maart 1983, 15-31.

⁵⁵ Koeneman en Voerman, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985', 43.

⁵⁶ *Ibidem*, 44.

⁵⁷ *Voor een Linkse Doorbraak*, februari 1984, 2.

⁵⁸ Koeneman en Voerman, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985', 50.

⁵⁹ Nieboer en Lucardie, "'Aanschuren tegen het CDA" of aansluiten bij klein links?', 158-159; C. Ofman, 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek. Een gekleurde terugblik' in: *Erfgoed. Geschiedenis en gedachtegoed van tien jaar Evangelische Volkspartij* (Aalsmeer 1991) 9-49, aldaar 15-18.

⁶⁰ Interne DNPP-notitie 'Het "groene" gedoe in Nederland' van de hand van L. Koeneman, oktober 1984.

⁶¹ *Radikalenkrant*, 25 november 1982, 9; Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 205-206.

⁶² *De Volkskrant*, 27 augustus 1983.

⁶³ *Bevrijding*, 21 december 1983, 5.

⁶⁴ Nieboer en Lucardie, "'Aanschuren tegen het CDA" of aansluiten bij klein links?', 159-160; Ofman, 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek', 25-27.

⁶⁵ *Radikalenkrant*, 17 januari 1984, 9-11.

⁶⁶ R. van Duijn ed., *Groene politiek. De visie van het Groen Platform* (Amersfoort 1984) 72.

⁶⁷ *De Volkskrant*, 19 december 1983 en 2 en 3 april 1984; S. Parkin, *Green Parties. An international guide* (Londen 1989) 182 en 259-260.

⁶⁸ *Konferentiemap 1 juni 1985. Links Overleg van CPN, PPR en PSP*, CPN, PPR en PSP (Amsterdam 1985) 6.

⁶⁹ Schoen, 'De Linkse Doorbraak en Groen Links', 13.

⁷⁰ C. van der Eijk, 'Het kiezersgedrag in 1986. Algemene conclusies en betekenis voor de electorale perspectieven van "klein links"' in: R.A. Koole ed., *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1987) 73-82; C. van der Eijk, 'De gedeelde kiezers', *De Helling* 1 (oktober 1987) 32-34.

Een fusie in drie bedrijven

¹ Deze bijdrage is gebaseerd op: P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* (Leiden 1999) 67-101 en 103-110.

² Het initiatief tot het blad was al genomen in het voorjaar van 1986 door een aantal personen die verbonden waren aan de wetenschappelijke bureaus van CPN, PSP en PPR; 'Redactioneel', *De Helling* 1 (1987) 3.

³ Met ingang van 1 mei 1987 werd *De Rode Draad* een gezamenlijke uitgave van de PSP-Landelijke Werkgroep Parlementair Werk en het PPR-Raads- en Statenwerk; *De Rode Draad*, mei 1987, 2.

⁴ Voor deze bijdrage is mede gebruik gemaakt van de interviews van Jelle van der Knoop met Ria Beckers (7 november 1991), Wim de Boer (29 oktober 1991), Saar Boerlage (18 oktober 1991), Henk Branderhorst (15 november 1991), Ina Brouwer (6 novem-

ber 1991), Marius Ernsting (17 oktober 1991), Klaas Wybo van der Hoek (24 oktober 1991), Geert Lameris (3 oktober 1991), Bram van Ojik (18 oktober 1991), Leo Platvoet (11 oktober 1991) en Bhoë Thio (17 oktober 1991). De teksten en opnames van deze interviews bevinden zich in de geluidscollectie van het DNPP.

⁵ H. Goedkoop, 'Nieuwe lente voor klein links?', *Haagse Post*, 3 december 1988, 7; *Radikalenkrant*, 16 mei 1988, 3.

⁶ L. Koeneman, A.P.M. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1987. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1987' in: R.A. Koole ed., *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1988) 16-57, aldaar 40.

⁷ 'Groen licht: op weg naar een ecologische democratie', *Radikale Notities* 6 (1988) 2.

⁸ 'Een kwestie van beschaving'. Pleidooi voor een ecologische democratie. PPR-beleidsdocument 1989-1993, PPR (z.p. 1990).

⁹ I. Brouwer, *Tussentijds. Dagboeknotities en beschouwingen over politieke vernieuwing* (Den Haag 1988) 207-209 en 253-254.

¹⁰ *CPN-Ledenkrant*, maart 1989, 3.

¹¹ *Bevrijding*, februari 1989, 7-18, in het bijzonder 14.

¹² *Radikalenkrant*, 24 oktober 1988, 1; *Radikalenkrant*, 23 november 1988, 3.

¹³ *Radikalenkrant*, 28 april 1989, 3; H. Verbeek, *Groen logboek. Een kroniek van twaalf jaar Europese politiek 1982-1993* (Aalsmeer 1993) 115-116.

¹⁴ C. Ofman, 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek. Een gekleurde terugblik' in: *Erfgoed. Geschiedenis en gedachtegoed van tien jaar Evangelische Volkspartij* (Aalsmeer 1991) 9-49, aldaar 36-40.

¹⁵ Besluitenlijst zeventiende vergadering PPR-partijbestuur, 4 maart 1989, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), collectie-Van der Hoek.

¹⁶ 'Notitie krachtenbundeling' opgesteld door het partijbestuur PPR, 9 februari 1989, DNPP, collectie-Van Ojik.

¹⁷ *Bevrijding*, 8 augustus 1988, 5. Partijvoorzitter Boerlage, die inmiddels op de hoogte was gesteld van het plan, was overvallen

door de publicatie van dit artikel omdat het partijbestuur het plan nog niet geheel had besproken. Hoofdredacteur Platvoet van *Bevrijding* beriep zich echter op de redactionele onafhankelijkheid van het partijorgaan.

¹⁸ *Bevrijding*, 12 december 1988, 3.

¹⁹ *Bevrijding*, maart 1989, 2.

²⁰ *Bevrijding*, april 1989, 4-5.

²¹ Dit deel is gebaseerd op: *GroenLinks Magazine*, november 1995, 4-5; L. Platvoet, 'Dooronderhandelen, dooronderhandelen, dooronderhandelen...', *De Helling* 2 (1989) 6-9; F. van den Berg, 'De afnemende massa van klein-links', *De Helling* 2 (1989) 10-13; *GroenLinks Magazine*, november 2000, 4-6.

²² Interview met Branderhorst; *Bevrijding*, 8 augustus 1988, 5.

²³ *GroenLinks Magazine*, november 1995, 5.

²⁴ Interviews met De Boer, Van Ojik en Platvoet.

²⁵ Interviews met Boerlage, Branderhorst en Ernsting.

²⁶ Interview met Brouwer.

²⁷ 'Inzet bij de komende gesprekken met PPR/PSP' opgesteld door het partijbestuur van de CPN, 13 maart 1989. Zie voor het concept de stukken ten behoeve van het dagelijks bestuur van de CPN van 27 februari en 6 maart 1989, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), CPN-archief, nrs. 348 en 308.

²⁸ Motie n.a.v. notitie *Krachtenbundeling*, aangenomen door de partijraad op 25 februari 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

²⁹ Interviews met De Boer, Van der Hoek en Van Ojik.

³⁰ Verslag van de 18e fractievergadering van de PPR, 7 maart 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

³¹ *Radikalenkrant*, 28 april 1989, 3.

³² 'Inzet bij de komende gesprekken met PPR/PSP' opgesteld door het partijbestuur van de CPN, 13 maart 1989. Zie ook de stukken ten behoeve van het dagelijks bestuur van de CPN van 27 februari 1989, IISG, CPN-archief nr. 348.

³³ Interviews met Ernsting en Brouwer.

³⁴ Interview met Beckers.

³⁵ Interviews met Brouwer, Van Ojik en

Platvoet; Verantwoording van het partijbestuur van de PPR aan de partijraad, 2 mei 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

³⁶ F. van Empel en J. Jansen, 'Je bent groen en je wilt macht', *Elsevier*, 8 april 1989, 22-24.

³⁷ Interview met Platvoet; *Bevrijding*, mei 1989, 6-7; Volgens de peilingen stond de PSP op vier zetels (2,7%); de PPR op drie (2,1%); en de CPN op één zetel (1,1%).

³⁸ Interview met Brouwer.

³⁹ Vergadering van 5 april 1989. Verslag overleg wijze van deelname Tweede Kamerverkiezingen, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁴⁰ 'Vertrouwelijk gedeelte besluitenlijst partijbestuur (ongekorrigeerd)' over 'verkennde besprekingen met CPN en PSP', 1 april 1989, DNPP, collectie-Van Ojik; Vertrouwelijke notitie aan het 'partijbestuur en aanverwanten' voor de vergadering van 1 april van J. van Keulen, 24 maart 1989, DNPP, collectie-Van Ojik.

⁴¹ Verslag van de 21e fractievergadering van de PPR, 11 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁴² R. Zwaap, 'Het moeizame pad van de klein-linkse samenwerking: "wij weigeren te praten met de strop om onze nek"', *De Groene Amsterdammer* 64 (19 april 1989) 3.

⁴³ Verslag 'Besprekingen PPR, CPN en PSP', 12 april 1989', DNPP, collectie-Van Ojik.

⁴⁴ Dit was weliswaar de intentie van de PPR, zo deelde PPR-partijvoorzitter Van Ojik in de brief mee, maar hij vond het 'noodzakelijk dat er over de intenties tussen de partners volledige overeenstemming bestaat'; Brief 'aan de delegaties van CPN en PSP van delegatie PPR' ondertekend door B. van Ojik, 13 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁴⁵ *Radikalenkrant*, 27 juni 1989, 5.

⁴⁶ Besprekingen PPR, CPN en PSP, 19 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁴⁷ Concept-intentieverklaring CPN, PPR, PSP m.b.t. onderhandelingen gemeenschappelijke lijst Tweede Kamerverkiezingen 1990, 20 april 1989, DNPP, collectie-Van Ojik.

⁴⁸ Besluitenlijst twintigste vergadering partijbestuur PPR, 25 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁴⁹ Officiële verklaring van het PPR-partijbestuur, 25 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek; *Radikalenkrant*, 28 april 1989, 1.

⁵⁰ Interviews met Van Ojik en Brouwer; J. Dirx, 'Bram van Ojik niet herkiesbaar als partijvoorzitter', *Radikale Notities* 7 (1989) 5-6.

⁵¹ Platvoet, 'Dooronderhandelen', 7; Notulen partijbestuur, 29 april 1989, IISG, PSP-archief, nr. 867; interviews met De Boer en Platvoet.

⁵² Brief aan het partijbestuur van B. van Ojik, 26 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁵³ Aan de ondertekenaars van de oproep aan PPR, PSP en CPN om te komen tot een gemeenschappelijke lijst, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁵⁴ Motie partijraad PPR van W. de Boer c.s., 27 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁵⁵ Notulen PPR-extra-partijraad, 6 mei 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁵⁶ Interviews met Van Ojik en Van der Hoek; Vuurboom, 'Omzien aan de vooravond van het opheffingscongres', 12.

⁵⁷ *Radikalenkrant*, 19 mei 1989, 2.

⁵⁸ Interview met De Boer.

⁵⁹ Besluitenlijst vergadering PPR-partijbestuur, 8 mei 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁶⁰ Interview met De Boer.

⁶¹ Verslag partijbestuursvergadering PPR, 22 mei 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁶² *GroenLinks Magazine*, november 1995, 5.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Platvoet, 'Dooronderhandelen', 9.

⁶⁵ Interview met Brouwer.

⁶⁶ Ofman, 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek', 40-43.

⁶⁷ *Radikalenkrant*, 30 mei 1989, 7.

⁶⁸ Notulen PPR-partijraad, 20 mei 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek. Ook volgens Vuurboom staat het vast 'dat de breuk door de PPR bij de andere partijen een

schokeffect heeft veroorzaakt en daarmee heeft bijgedragen aan de later toch bereikte overeenstemming'. Vuurboom, 'Omzien aan de vooravond van het opheffingscongres', II.

⁶⁹ Dirx, 'Bram van Ojik niet herkiesbaar', 6.

⁷⁰ *CPN-ledenkrant*, mei/juni 1989, 1.

⁷¹ Rapportage van de inventarisatiecommissie kandidaten Tweede Kamerverkiezingen t.b.v. het dagelijks bestuur, 19 december 1988, IISG, CPN-archief, nr. 348.

⁷² *Kongreskrant 1*, 29 mei 1989, 2, katern in *Bevrijding*, juni 1989.

⁷³ *Bevrijding*, augustus 1989, 3-4.

⁷⁴ *Bevrijding*, augustus 1989, 6-7; *Radikalenkrant*, 10 oktober 1989, 3.

⁷⁵ M. Nieboer en A.P.M. Lucardie, "Aanschuren tegen het CDA" of aansluiten bij klein links? De geschiedenis van de Evangelische Volkspartij' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 149-167, aldaar 162-163.

⁷⁶ *Verder kijken. Het verkiezingsprogramma van Groen Links*, Groen Links (Amsterdam, z.j. (1989)) 8.

⁷⁷ *Kampanjekrant Groen Links*, 8 augustus 1989, 1.

⁷⁸ *Straatsburg Times*, 23 juli 1989, 1.

⁷⁹ *Bevrijding*, 11 oktober 1989, 2-4.

⁸⁰ Dit was ook het gevoel van het Voorlopig Groen Links Bestuur. Besluitenlijst Voorlopig Groen Links Bestuur, 12 september 1989, IISG, PSP-archief, nr. 867.

⁸¹ J. Dirx, 'Campagne-commissie Groen Links komt met keiharde evaluatie', *Radikaal Magazine* (december 1989) 18. Met name lijsttrekker Beckers moest het ontgelden.

⁸² Besprekingen PPR, CPN en PSP, 19 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁸³ *Bevrijding*, november 1989, 9.

⁸⁴ *Trouw*, 18 december 1989.

⁸⁵ *Bevrijding*, september 1989, 14.

⁸⁶ Zie het verslag van het eerste congres van de Vereniging Groen Links op 28 oktober 1989; *De Vergezicht*, november 1989, 2.

⁸⁷ Kanttekeningen bij het ontwerp-reglement van de Groen Linkse Raad, voor het

DB van 21 september 1989, IISG, CPN-archief, nr. 348.

⁸⁸ Diskussiebijeenkomst PPR en Groen Links, 19 juni 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁸⁹ Verslag vergadering partijbestuur PPR, 11 oktober 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁹⁰ P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1989. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989' in: G. Voerman en A.P.M. Lucardie ed., *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1990) 15-59, aldaar 46.

⁹¹ *Bevrijding*, december 1989, 2.

⁹² *De Volkskrant*, 27 november 1989.

⁹³ *Bevrijding*, januari 1991, 26-27.

⁹⁴ *Evangelie en Politiek*, februari 1991, 1.

⁹⁵ *Trouw*, 18 december 1989.

⁹⁶ *CPN-ledenkrant*, februari 1990, 3.

⁹⁷ G. Voerman, 'Perestrojka avant-la-lettre. De CPN en de hervormingen van Gorbatsjov' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1993) 99-118; *CPN-ledenkrant*, maart 1991, 3-6.

⁹⁸ I. Brouwer, 'Het socialisme als poldermodel?', *Politiek en Cultuur* 50 (1990) 19.

⁹⁹ Weergave van bespreking Groen Links Manifest in partijbestuur van de CPN, 17 mei 1990, IISG, CPN-archief, nr. 306.

¹⁰⁰ Ook de leden van de verschillende partijen zagen na de totstandkoming van het Groen Links Akkoord in meerderheid de onvermijdelijkheid van een fusie in. Zie: Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie?*, 110-117.

Van Groen Links naar GroenLinks

¹ *Trouw*, 26 november 1990.

² *Groen Links*, december 1990, 3.

³ *Groen Links*, januari 1992, 7.

⁴ P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1992. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen in het jaar 1992' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1993) 13-52.

⁵ A.P.M. Lucardie, 'Binnenkomers en bui-

tenstaanders. Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 123-148.

⁶ *De Volkskrant*, 31 augustus 1989.

⁷ Notitie van Ab Harrewijn aan het partijbestuur over werkgroepen/categorale groepen, 24 september 1997, Archief Partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

⁸ *NRC Handelsblad*, 7 februari 1994.

⁹ Respectievelijk Ria Beckers in *NRC Handelsblad*, 30 oktober 1992; Maarten van Poelgeest in *GroenLinks Magazine*, oktober 1994, 12; Joost Lagendijk in *NRC Handelsblad*, 12 december 1991.

¹⁰ M. Kleijwegt, 'De eerste Haagse weken van Groen Links', *Vrij Nederland*, 18 november 1989, 10-22.

¹¹ *NRC Handelsblad*, 21 april 1993.

¹² *De Volkskrant*, 24 april 1993.

¹³ *NRC Handelsblad*, 21 januari 1991.

¹⁴ Kleijwegt, 'De eerste Haagse weken van Groen Links', 12, 13.

¹⁵ *Groen Links*, april 1993, 1.

¹⁶ *De Volkskrant*, 12 oktober 1989.

¹⁷ Zie de tweede bijdrage van Gerrit Voerman in deze bundel.

¹⁸ J. Jansen, "Boerisme" versus "stalinisme", *Elsevier*, 3 juli 1993, 10.

¹⁹ *Groen Links*, januari 1992, 7.

²⁰ J. Jansen, 'Geen volkspartij', *Elsevier*, 7 augustus 1993, 8.

²¹ *GroenLinks Magazine*, september 1994, 10.

²² *Groen Links*, december 1992, 8.

²³ *GroenLinks Magazine*, september 1994, 10-12.

²⁴ *Groen Links*, september 1993, 1.

²⁵ In een eerste versie van het manifest 'Groen Links, een plaatsbepaling' was het gezicht van GroenLinks als volgt beschreven: 'Mensen met een hoofdpijngezicht die op een graftoon de weg wijzen naar een compleet andere samenleving waarin alles beter is geregeld en iedereen gelukkig is'; *Trouw*, 10 december 1991.

²⁶ *Groen Links*, augustus 1991, 3.

²⁷ *Groen Links*, augustus/september 1992, 16.

²⁸ Advies keuze nieuwe huisstijl, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief GroenLinks, map 31.

²⁹ *Groen Links*, december 1990, 1.

³⁰ In 1995 werd ook het Groen Links Forum ingevoerd, een tamelijk vrijblijvend discussieorgaan waarin ook niet-partijleden konden meedoen.

³¹ *Groen Links*, augustus 1991, 3.

³² Ibidem.

³³ *Groen Links*, september 1991, 9.

³⁴ *Groen Links*, november 1991, 4.

³⁵ Concept-discussienota huishoudelijke reglement, 17 september 1991, IISG, Archief GroenLinks, map 28, S91-191.

³⁶ *Trouw*, 10 december 1991.

³⁷ Besluitenlijst partijbestuur Groen Links, 11 maart 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 30.

³⁸ *Duurzame democratie. GroenLinks en politieke vernieuwing. Rapport van de commissie-Duyvendak*, GroenLinks (Amsterdam 1993).

³⁹ *Groen Links*, januari 1993, 8.

⁴⁰ *De Volkskrant*, 22 augustus 1990.

⁴¹ *NRC Handelsblad*, 23 januari 1991.

⁴² *Groen Links*, april 1991, 11.

⁴³ Zo zei ze zeven jaar later bij haar afscheid uit de Tweede Kamer; *NRC Handelsblad*, 7 maart 1998.

⁴⁴ *Trouw*, 6 februari 1991; *De Volkskrant*, 6 februari 1991.

⁴⁵ *De Volkskrant*, 7 februari 1991.

⁴⁶ *Groen Links*, april 1991, 9.

⁴⁷ *Blauwdruk en de dingen die voorbijgaan. Groen Links over vrede en veiligheid in een veranderende wereld*. Tweede Kamerfractie Groen Links (Amsterdam 1991) 2.

⁴⁸ *Blauwdruk en de dingen die voorbijgaan*, 16.

⁴⁹ G. Pas en J. van der Meer, 'Naar eer en geweten', *De Helling*, zomer 2002, 24-27.

⁵⁰ Verslag partijbestuur GroenLinks, 1 september 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 31, S92-115 en map 33; Verslag partijbestuur GroenLinks, 16 maart 1993, IISG, Archief GroenLinks, S93-46.

⁵¹ *Groen Links*, december 1992, 10.

⁵² H. Righart, 'Uit de mond van een pacifiste', *HP/De Tijd*, 13 augustus 1993, 13.

- ⁵³ *Trouw*, 28 maart 1990.
- ⁵⁴ *De Volkskrant*, 8 juni 1990.
- ⁵⁵ *Trouw*, 10 november 1990.
- ⁵⁶ *De Volkskrant*, 7 juni 1991.
- ⁵⁷ *Naar een ecologische economie. Over de samenhang van milieu, werk en inkomen.* Tweede Kamerfractie Groen Links (Den Haag 1992) 3.
- ⁵⁸ Deze karakterisering werd gegeven door het partijblad *GroenLinks*, december 1992. Zie ook *NRC Handelsblad*, 2 november 1992 en *De Volkskrant*, 2 november 1992.
- ⁵⁹ Zie ook de bijdrage van Paul Lucardie en Paul Pennings in deze bundel.
- ⁶⁰ *NRC Handelsblad*, 26 november 1990.
- ⁶¹ A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicolo-gisch perspectief* (Leiden 1999) 110.
- ⁶² *Trouw*, 13 december 1991.
- ⁶³ *Groen Links*, januari 1992, 1.
- ⁶⁴ *NRC Handelsblad*, 16 december 1991; *Trouw*, 16 december 1991.
- ⁶⁵ *Groen Links*, januari 1992, 7; zie ook de bijdrage van Paul Lucardie en Paul Pennings in deze bundel.
- ⁶⁶ *Groen Links*, januari 1992, 7; *NRC Handelsblad*, 16 december 1991.
- ⁶⁷ *Groen Links*, augustus 1991.
- ⁶⁸ *Groen Links*, september 1991, 1.
- ⁶⁹ *De Volkskrant*, 14 september 1991.
- ⁷⁰ *Groen Links*, oktober 1991, 15.
- ⁷¹ *Groen Links*, december 1991, 6.
- ⁷² *Tijd voor zelfstandigheid. Rapport van de commissie-sociale zekerheid*, GroenLinks (Amsterdam 1992).
- ⁷³ *GroenLinks en het Centraal Planbureau. Het verkiezingsprogramma van GroenLinks, de financieel-economische en milieutechnische vertaling 1995-1998*, GroenLinks (Amsterdam 1994) 5.
- ⁷⁴ *GroenLinks en het Centraal Planbureau, de doorrekenkwesitie. Eindrapport van de Economische Commissie van GroenLinks over het doorrekenen van het verkiezingsprogramma van 1994*, GroenLinks (Amsterdam 1993), IISG, Archief GroenLinks, map 33.
- ⁷⁵ Verslag van werkzaamheden van financiële werkgroep verkiezingsprogramma ('doorrekengroep'), 18 juni 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 32, S92-117.
- ⁷⁶ Besluitenlijst vergadering partijbestuur Groen Links, 30 juni 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 32, S92-129.
- ⁷⁷ Brief Kees Vendrik en Eric Drissen, 17 december 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 32.
- ⁷⁸ Tweede verslag van werkzaamheden van de Economische Commissie over het doorrekenproject, Kees Vendrik en Eric Drissen, 22 oktober 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 32.
- ⁷⁹ Derde verslag van de Economische Commissie over het doorrekenproject, 17 december 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 32.
- ⁸⁰ *GroenLinks en het Centraal Planbureau, de doorrekenkwesitie*, 69.
- ⁸¹ Brief Kees Vendrik aan het partijbestuur van GroenLinks, 9 september 1993, IISG, Archief GroenLinks, map 34.
- ⁸² Brief Eric Drissen en Coen Teulings aan het partijbestuur van GroenLinks, 7 oktober 1993, IISG, Archief GroenLinks, map 34.
- ⁸³ Besluitenlijst vergadering Partijbestuur GroenLinks, 9 oktober 1993, IISG, Archief GroenLinks, map 34.
- ⁸⁴ Ibidem.
- ⁸⁵ *Vijf verkiezingsprogramma's. Economische gevolgen van voorgenomen beleid*, CPB (Den Haag 1994).
- ⁸⁶ *GroenLinks en het Centraal Planbureau. Het verkiezingsprogramma van GroenLinks. De financieel-economische en milieutechnische vertaling 1995-1998*.
- ⁸⁷ Evaluatie Statencampagne 6 maart 1991, 18 juni 1991, IISG, Archief GroenLinks, map 29.
- ⁸⁸ M. Vos, *Eerste schets van een profiel voor de Tweede Kamerfractie van GroenLinks 1994-1998*, 3 juni 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 30, S92-101.
- ⁸⁹ Conceptcampagneplan groen-links t.k.-verkiezingen, IISG, Archief GroenLinks, map 28, S91-174.
- ⁹⁰ *De Volkskrant*, 22 oktober 1992.
- ⁹¹ Zie bijvoorbeeld John Jansen van Galen in: Henk Krijnen, e.d., *Tegen het licht. Ze-*

ven journalisten over het politieke tekort van *GroenLinks*, (Amsterdam, 1994) 14.

⁹² De uitspraken over Brouwer werden tegenover *Vrij Nederland* gedaan door Peter Lankhorst, Wilbert Willems en fractievoorzitter Hans Siepel; zie: P. de Koning, 'Het koninginnengedrag van Ina Brouwer', *Vrij Nederland*, 6 januari 1996, 25-28. Paul Rosenmöller heeft het daar gegeven beeld vastgesteld in zijn memoires: P. Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan* (Amsterdam 2003) 76-79. Zie ook de uitlatingen van Ria Beckers in *GroenLinks Magazine*, november 2000, 8-9.

⁹³ Ina Brouwer, *Verbeelding in de hoofdrol. GroenLinks en vernieuwing van de politieke cultuur* (Den Haag 1993).

⁹⁴ *NRC Handelsblad*, 22 maart 1993.

⁹⁵ *De Volkskrant*, 12 maart 1993.

⁹⁶ *Trouw*, 30 april 1993.

⁹⁷ *Trouw*, 19 mei 1993; *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 mei 1993.

⁹⁸ W.H. van Schuur, A.P.M. Lucardie en G. Voerman, 'Paul of Ina? Kanttekeningen bij de keuze van de politiek leider door GroenLinks' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 248-269.

⁹⁹ *De Volkskrant*, 26 november 1993.

¹⁰⁰ *NRC Handelsblad*, 22 januari 1994.

¹⁰¹ Persbericht Tweede Kamerfractie GroenLinks, 24 januari 1994, IISG, Archief GroenLinks, map 35.

¹⁰² Brief aan alle leden van GroenLinks, 27 januari 1994, IISG, Archief GroenLinks, map 35.

¹⁰³ *NRC Handelsblad*, 31 januari 1994.

¹⁰⁴ *De Volkskrant*, 7 februari 1994.

¹⁰⁵ M. Lucas e.a., *GroenLinks laat het niet zo!* (Amsterdam 1994) 8, II.

¹⁰⁶ *GroenLinks Magazine*, april 1994, 10-13.

¹⁰⁷ Campagneplan GroenLinks voor verkiezingen Gemeenteraden, Tweede Kamer en Europees Parlement, 6 oktober 1993, IISG, Archief GroenLinks, map 35.

¹⁰⁸ Maarten van Poelgeest, Tijs Manten: aan leden commissie inhoudelijke coördinatie en partijbestuur., 15 februari 1993, IISG, Archief GroenLinks, map 35.

¹⁰⁹ *Campagneplan GroenLinks 1993*, 13.

¹¹⁰ Lucas e.a., *GroenLinks laat het niet zo!*, 21.

¹¹¹ *NRC Handelsblad*, 25 april 1994.

¹¹² *GroenLinks Magazine*, juni 1994, 4.

¹¹³ *De Volkskrant*, 5 mei 1994; Rosenmöller *Een mooie hondenbaan*, 83-85.

¹¹⁴ *De Volkskrant*, 5 mei 1994.

¹¹⁵ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 84.

¹¹⁶ *De Volkskrant*, 16 mei 1994.

¹¹⁷ *GroenLinks Magazine*, oktober 1994, 12.

¹¹⁸ Lucas e.a., *GroenLinks laat het niet zo!*, 9-11, 14.

¹¹⁹ *Ibidem*, 20.

¹²⁰ *Ibidem*, 22.

¹²¹ *Ibidem*, 23.

¹²² *Ibidem*, 27

¹²³ *Ibidem*, 34.

¹²⁴ Zie ook de bijdrage van Paul Lucardie en Paul Pennings in deze bundel.

¹²⁵ Lucas e.a., *GroenLinks laat het niet zo!*, 22.

GroenLinks was er klaar voor

¹ P. Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan* (Amsterdam 2003) 101.

² *Nederlands Dagblad*, 28 oktober 1995.

³ *De Volkskrant*, 7 februari 1998.

⁴ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 49.

⁵ M. Berkel, 'De Rode Morgen en de havenstaking', *Haagse Post*, 29 september 1979, 12, 13.

⁶ Berkel, 'De Rode Morgen en de havenstaking', 12, 13.

⁷ E. Vrijzen, "Ik zeg het op mijn woord als padvinder". De thuiskomst van Paul Rosenmöller', *Elsevier*, 18 december 1999, 62-67, aldaar 64.

⁸ R. Bouwman, 'Van bloedrood tot groenlinks', *HP/De Tijd*, 9 januari 2004, 44-52, aldaar 50.

⁹ M. Vuijsje, 'Paul Rosenmöller langs de feministische meetlat', *Opzij*, februari 1996, 64-69.

¹⁰ *Nederlands Dagblad*, 28 oktober 1995.

¹¹ Vrijzen, "Ik zeg het op mijn woord als padvinder", 62.

¹² *NRC Handelsblad*, 8 juli 1995.

¹³ *Trouw*, 25 april 1998; *NRC Handelsblad*, 26 maart 1993.

- ¹⁴ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 14-16.
- ¹⁵ Zie de tweede bijdrage van Gerrit Voerman in deze bundel.
- ¹⁶ Vuijsje, 'Paul Rosenmöller langs de feministische meetlat', 64-69.
- ¹⁷ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 66-67.
- ¹⁸ Ibidem, 68.
- ¹⁹ *Trouw*, 5 juni 1992.
- ²⁰ *NRC Handelsblad*, 5 oktober 1993.
- ²¹ F. Baltesen en A. van der Horst, 'De Rosenmöller BV', *HP/De Tijd*, 26 april 1996, 32-39, aldaar 38.
- ²² Aldus Ab Harrewijn in Baltesen en Van der Horst, 'De Rosenmöller BV', 34.
- ²³ Y. Albrecht en T. Wallaart, 'Paul Rosenmöller: "Gij zult links zijn – die tijd hebben we gehad"', *Vrij Nederland*, 18 maart 2000, 10-12, aldaar 11.
- ²⁴ *Trouw*, 4 augustus 1995.
- ²⁵ Baltesen en Van der Horst, 'De Rosenmöller BV', 38.
- ²⁶ E. Vrijzen, 'Kans op Paars-II groot', *Elsevier*, 17 januari 1998, 10-12, aldaar 12.
- ²⁷ Evaluatieverslag. Verslag van de evaluatiegesprekken met de bestuursleden van het landelijk GroenLinksbestuur, gehouden door de kandidatencommissie, 14 maart 1998, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.
- ²⁸ *GroenLinks Magazine*, maart 1996, 4.
- ²⁹ Tweede tussentijdse verslag van de strategiecommissie verkiezingen '98, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.
- ³⁰ *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 januari 1998.
- ³¹ Tweede tussentijdse verslag, 6.
- ³² *GroenLinks Magazine*, februari 1998, 7.
- ³³ In 2005 onthulde Karimi in haar boek *Het geheim van het vuur* dat ze in de jaren tachtig als activiste van de gewelddadige links-islamitische verzetsbeweging Mujahedien Khalq tientallen vluchtverhalen had verzonnen waarmee Iraanse strijders een verblijfsvergunning in Europa konden krijgen.
- ³⁴ Tweede tussentijdse verslag, 2.
- ³⁵ Campagneplan GroenLinks 97/98 voor de verkiezingen van de gemeenteraden en de Tweede Kamer, 29 augustus 1997, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks, 5-6.
- ³⁶ Campagneplan GroenLinks 97/98, 7.
- ³⁷ Ibidem, 13.
- ³⁸ J. Lagendijk, 'Voorlopige, met name politieke evaluatie van de GroenLinkse verkiezingscampagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen in 1998', 4 juni 1998, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.
- ³⁹ Tweede tussentijdse verslag, 4.
- ⁴⁰ Lagendijk, 'Voorlopige, met name politieke evaluatie'.
- ⁴¹ Campagneplan GroenLinks 97/98, 14.
- ⁴² *NRC Handelsblad*, 21 april 1998.
- ⁴³ *GroenLinks Magazine*, juni 1998, 8-11.
- ⁴⁴ Besluitenlijst extra vergadering partijbestuur GroenLinks, 7 mei 1998, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.
- ⁴⁵ *De Volkskrant*, 31 oktober 1998.
- ⁴⁶ B. Bronshoff en T. Brader, *Als de Trêveszaal lokt... Dubbelportret van GroenLinks* (Amsterdam 2000) 13.
- ⁴⁷ *Plein*, april 1999, 8-11.
- ⁴⁸ *NRC Handelsblad*, 21 september 1999.
- ⁴⁹ *De Volkskrant*, 17 augustus 2000.
- ⁵⁰ *GroenLinks Magazine*, april 1999, 7.
- ⁵¹ *GroenLinks Magazine*, april 1999, 13; *GroenLinks Magazine* juni 1999, 10-11.
- ⁵² *GroenLinks Magazine*, juni 2000, 15.
- ⁵³ Zie ook de bijdrage van Wolfgang Rüdiger in deze bundel.
- ⁵⁴ J. van der Meer, *Het pluche. GroenLinks lokaal aan de macht* (Amsterdam 1999) 47.
- ⁵⁵ Van der Meer, *Het pluche*, 49.
- ⁵⁶ Ibidem, 51.
- ⁵⁷ *De Volkskrant*, 6 juli 1999.
- ⁵⁸ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 185.
- ⁵⁹ *De Volkskrant*, 23 juni 2000; *NRC Handelsblad*, 26 juni 2000.
- ⁶⁰ *NRC Handelsblad*, 21 september 1999.
- ⁶¹ *Een nieuwe lente. Politiek essay van CDA en GroenLinks wethouders*, CDA en GroenLinks (Rotterdam 2001).
- ⁶² Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 211-213.
- ⁶³ *NRC Handelsblad*, 5 februari 2001.
- ⁶⁴ R. Koole, *Mensenwerk. Herinneringen van een partijvoorzitter, 2001-2007* (Amster-

dam 2010) 86; Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 214.

⁶⁵ B. de Leede, 'Campagneplan 2002', 8, 1 oktober 2001, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

⁶⁶ Campagneplan 2002, 8.

⁶⁷ Ibidem, 5.

⁶⁸ *De Volkskrant*, 13 oktober 1998.

⁶⁹ *De Volkskrant*, 19 oktober 1998.

⁷⁰ *Fractiestandpunt GroenLinks inzake Kosovo*, d.d. 31 maart 1999, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

⁷¹ *De Volkskrant*, 31 maart 1999.

⁷² *De Volkskrant*, 6 april 1999.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ *Trouw*, 26 april 1999.

⁷⁵ K. Kalkman, 'De rol van het partijbestuur in internationale crises', 2 mei 2002, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

⁷⁶ *NRC Handelsblad*, 26 oktober 1999.

⁷⁷ *Trouw*, 27 oktober 1999.

⁷⁸ *GroenLinks Magazine*, maart 2000, 11.

⁷⁹ *GroenLinks Magazine*, februari 2000, 14-15.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ *GroenLinks Magazine*, april 2000, 6.

⁸² *De Volkskrant*, 20 maart 2000.

⁸³ *NRC Handelsblad*, 15 april 1999; *De Volkskrant*, 21 maart 2000.

⁸⁴ *NRC Handelsblad*, 15 april 1999.

⁸⁵ *Trouw*, 26 oktober 1999.

⁸⁶ *NRC Handelsblad*, 1 mei 1998.

⁸⁷ *Trouw*, 15 oktober 1994; *De Volkskrant*, 15 oktober 1994.

⁸⁸ R. Muskens, 'Fraudezaak werpt schaduw over kamerzetal Varma', *Onze Wereld*, juni 1994, 16.

⁸⁹ Ibidem, 15.

⁹⁰ *GroenLinks Magazine*, september 1994,

7.

⁹¹ *GroenLinks Magazine*, oktober 1994, 14-15.

⁹² *NRC Handelsblad*, 6 oktober 1994.

⁹³ *Rapport van de Commissie De Graaff-Nauta inzake mevrouw T.O.S. Varma*, GroenLinks (z.p. 1994).

⁹⁴ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 117.

⁹⁵ S. de Jong, 'De mythe van Moeder

Tara', *HP/De Tijd*, 10 augustus 2001, 26-31, aldaar 28.

⁹⁶ P. Smolders en K. Scharrenberg, *De zaak Singh Varma bijvoorbeeld. Verslag van een journalistieke speurtocht* (Rijswijk 2002) 39-41.

⁹⁷ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 222-223.

⁹⁸ *Algemeen Dagblad*, 26 mei 2001.

⁹⁹ P. Rosenmöller en M. de Rijk, 'Verklaring naar aanleiding van de berichten over Tara Oedayraj Singh Varma', 22 juli 2001, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹⁰⁰ Zie onder meer Elsbeth Etty in: De Jong, 'De mythe van Moeder Tara', 30.

¹⁰¹ Smolders en Scharrenberg, *De zaak Singh Varma bijvoorbeeld*, 156-158 en 184-190.

¹⁰² *De Volkskrant*, 21 augustus 2001, *NRC Handelsblad*, 21 augustus 2001.

¹⁰³ Brief Paul Rosenmöller en Mirjam de Rijk, 22 augustus 2001, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹⁰⁴ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 221-222; *Het Parool*, 25 november 2008.

¹⁰⁵ Smolders en Scharrenberg, *De zaak Singh Varma bijvoorbeeld*, 192-201.

¹⁰⁶ *NRC Handelsblad*, 21 oktober 2001

¹⁰⁷ *NRC Handelsblad*, 1 november 2001.

¹⁰⁸ F. Karimi, 'Achtergronden van het GroenLinks optreden na 11 september', 11 oktober 2001, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹⁰⁹ *De Volkskrant*, 16 oktober 2001.

¹¹⁰ F. Halsema en M. Zonneveld, *Over de linkse lente* (Amsterdam 2006) 65.

¹¹¹ *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 oktober 2001.

¹¹² *De Volkskrant*, 14 november 2001.

¹¹³ *De Volkskrant*, 19 november 2001.

¹¹⁴ *NRC Handelsblad*, 14 november 2001.

¹¹⁵ *GroenLinks Magazine*, februari 2002, 8.

¹¹⁶ Brief Mirjam de Rijk en Paul Rosenmöller, 7 januari 2002, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹¹⁷ Campagneplan 2002, bijlage 2 Campagnethema's, 4.

¹¹⁸ Ibidem, 1-4.

¹¹⁹ *NRC Handelsblad*, 14 januari 2002;

Trouw, 14 januari 2002; *De Volkskrant*, 14 januari 2002.

¹²⁰ *GroenLinks Magazine*, december 1999, 9-13.

¹²¹ E. Vrijsen, 'Nieuwe waakzaamheid', *Elsevier*, 4 augustus 2001, 10-11.

¹²² *Trouw*, 23 januari 2002; *GroenLinks Magazine*, maart 2002, 11.

¹²³ *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 januari 2002.

¹²⁴ *De Volkskrant*, 9 februari 2002.

¹²⁵ J. Chorus en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardstok* (Amsterdam 2002) 144.

¹²⁶ *NRC Handelsblad*, 11 februari 2002.

¹²⁷ Evaluatie campagne 2002, 4, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹²⁸ P. Rosenmöller, 'Het progressieve antwoord op een politieke aardverschuiving' (Spreekbeurt op woensdag 13 maart 2002), Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹²⁹ *Trouw*, 23 maart 2002.

¹³⁰ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 231-234.

¹³¹ *De Volkskrant*, 1 mei 2002.

¹³² *Het Parool*, 13 mei 2002.

¹³³ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 267.

¹³⁴ Brief Paul Rosenmöller en Mirjam de Rijk aan de leden van GroenLinks, 21 mei 2002, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹³⁵ Mededeling Gerrit Pas aan de auteur.

¹³⁶ J. van Casteren, 'Volkert is dood. De Volkert van nu is niet de Volkert die je kende', *De Groene Amsterdammer*, 11 mei 2002, 5.

¹³⁷ *De Telegraaf*, 8 juni 2002.

¹³⁸ *GroenLinks Magazine*, juli 2002, 11; *NRC Handelsblad*, 12 juni 2002.

¹³⁹ Evaluatie campagne 2002, 16, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹⁴⁰ Ibidem, 18.

¹⁴¹ Verslag vergadering partijbestuur GroenLinks, 21 mei 2002, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹⁴² Van de kiezers die in 1998 GroenLinks

hadden gestemd, ging in 2002 14 procent naar de SP; L. Michon, 'Kenmerken van GroenLinks stemmers' (Tweede Kamerverkiezingen 1989-2003) 20, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹⁴³ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 287-288.

¹⁴⁴ *NRC Handelsblad*, 4 november 2002.

¹⁴⁵ *GroenLinks Magazine*, juni 2002, 9.

¹⁴⁶ *Trouw*, 2 november 2002.

¹⁴⁷ *De Volkskrant*, 5 november 2002; *NRC Handelsblad*, 12 november 2002.

¹⁴⁸ *Trouw*, 15 november 2002.

¹⁴⁹ *De Volkskrant*, 16 november 2002.

Vrijzinnig links

¹ Na hen volgden André Rouvoet (1962), Geert Wilders (1963), Alexander Pechtold (1965) en Mark Rutte (1967). Zie over de verloren generatie: H.A. Becker, *Generaties en hun kansen* (Amsterdam 1992), en de bijdrage van Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur in deze bundel. De leden van deze generatie zijn geboren in de jaren 1955-1970. In feite werden vooral degenen die rond 1960 werden geboren, getroffen door de economische crisis: zij voltooiden hun opleiding toen de arbeidsmarkt in verscheidene sectoren volledig op slot zat. Toen de generatie van Halsema de arbeidsmarkt betrad, waren de perspectieven alweer aanzienlijk gunstiger. De eerste jaargangen van 'de verloren generatie' vielen nog gedeeltelijk samen met de protestgeneratie, zoals de carrière van Paul Rosenmöller (1956) illustreert.

² F. Halsema en M. Zonneveld, *Over de linkse lente* (Amsterdam 2006) 22.

³ *NRC Handelsblad*, 24 december 1999.

⁴ www.femkehalsema.nl/2010/03/11/annie-romein-verschoorlezing (geraadpleegd op 15 augustus 2010).

⁵ *GroenLinks Magazine*, juni 2010, 6-9.

⁶ *NRC Handelsblad*, 24 december 1999.

⁷ *Volkskrant Magazine*, 15 mei 2010.

⁸ Interview P. Lucardie en D. Verkuil met F. Halsema, 24 augustus 2010.

⁹ Halsema en Zonneveld, *Over de linkse lente*, 21.

¹⁰ A. van der Horst, 'Dat leuke meisje van

GroenLinks', *HP/De Tijd*, 13 februari 1998.

¹¹ *Trouw*, 23 november 2002.

¹² E. Lockhorn, 'Femke Halsema. 'Ik ken een grote behaagzucht', *Vrij Nederland*, 21 september 2002, 30-33, aldaar 32.

¹³ Halsema en Zonneveld, *Over de linkse lente*, 26.

¹⁴ F. Halsema en M. Hurenkamp, 'Branie. Kroniek van een afgeblazen coup', *De Heling*, winter 1997, 19-22.

¹⁵ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.

¹⁶ L. Ornstein, 'Femke Halsema deelt nu groene rozen uit. Van de PvdA naar GroenLinks', *Vrij Nederland*, 6 december 1997, 7-8.

¹⁷ A. van der Horst, 'Dat leuke meisje van GroenLinks', *HP/De Tijd*, 13 februari 1998, 18-19.

¹⁸ H. Peverelli, 'Ik kan intimiderend overkomen. Het EQ van Femke Halsema', *Psychologie Magazine*, november 2002, 48-51.

¹⁹ 'Paul Rosenmöller en de lijsttrekkers. Met Femke Halsema naar Melilla', Ikonuitzending 1 november 2006, www.ikonrtv.nl/uitzending.

²⁰ Lockhorn, 'Femke Halsema', 33.

²¹ *GroenLinks Magazine*, december 2002, 14.

²² E. Ackerman, G. Beelen en T. van der Lee ed., *Knokken voor wat kwetsbaar is. Liber Amicorum Tom van der Lee* (z.p. 2009) 53; *GroenLinks Magazine*, december 2002, 4.

²³ *De Volkskrant*, 30 november 2002.

²⁴ J. Jansen van Galen, 'Een tv-bestendig imago', *Vrij Nederland*, 4 januari 2003, 12-13.

²⁵ *De Volkskrant*, 24 januari 2003.

²⁶ Ibidem.

²⁷ L. Michon, 'Kenmerken van GroenLinks stemmers (Tweede Kamerverkiezingen 1989-2003)', 9 oktober 2003, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

²⁸ *GroenLinks Magazine*, februari 2003, 4-5.

²⁹ Concept-verslag 24^c fractievergadering GroenLinks, 28 januari 2003, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

³⁰ Verslag vergadering partijbestuur, 14 januari 2003, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

³¹ *Anders & Beter (...maar dan echt). Op-roep tot politiek en maatschappelijk verzet tegen het formatieakkoord van CDA, VVD en D66. Pleidooi voor een maatschappelijk tegenakkoord*, Tweede Kamerfractie GroenLinks (Den Haag 2003).

³² *GroenLinks Magazine*, december 2003, 11.

³³ G. Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005) 217-244.

³⁴ Procedure toekomstig lijsttrekker, notitie Mirjam de Rijk, 9 januari 2003, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks; De Rijk verwoordde haar standpunt na haar aftreden ook in een interview met Thomas Schillemans in het partijblad: *GroenLinks Magazine*, april 2003.

³⁵ *De Volkskrant*, 16 februari 2004.

³⁶ *GroenLinks Magazine*, december 2004, 15.

³⁷ Aldus initiatiefnemer Paulus de Wilt in: *GroenLinks Magazine*, maart 2005, 8.

³⁸ *GroenLinks Magazine*, april 2005, 7.

³⁹ 'Eerste analyse Tweede Kamerverkiezingen 2006', Permanent Campagneteam, december 2006, 1, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

⁴⁰ *Scoren in de linkerbovenhoek*, GroenLinks (z.p. 2007) 18.

⁴¹ *GroenLinks Magazine*, maart 2006, 15.

⁴² *Scoren in de linkerbovenhoek*, 19.

⁴³ Permanente campagne 2005-2007. Aanzet tot evaluatie en reflectie, 4, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

⁴⁴ *De Volkskrant*, 19 maart 2005.

⁴⁵ <http://tweedekamer.groenlinks.nl/nieuws/2006/09/06/halsema-lanceert-linkse-lente>, geraadpleegd op 18 augustus 2010.

⁴⁶ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.

⁴⁷ *De Volkskrant*, 20 september 2003.

⁴⁸ *GroenLinks Magazine*, februari 2005, 14-15.

⁴⁹ P. Lucardie, 'Femke Halsema en de ideologie van GroenLinks in Nederland', *Vlaams marxistisch tijdschrift*, herfst 2006, 33-37.

- ⁵⁰ F. Halsema, 'Vrijzinnig links. Antwoord op het conservatisme', *De Helling*, zomer 2004, 4-9.
- ⁵¹ *Trouw*, 10 januari 2004.
- ⁵² B. Snels, 'Belletje trekken met Femke', *De Helling*, zomer 2004, 12-13.
- ⁵³ *NRC Handelsblad*, 25 oktober 2004.
- ⁵⁴ *Het Waterland-manifest. Naar een sociaal-individualistisch alternatief*, www.waterlandstichting.nl (geraadpleegd op 10 augustus 2010).
- ⁵⁵ F. Halsema, 'Een linkse lente' in: B. Snels ed., *Vrijheid als ideaal* (Amsterdam 2005) 201-213.
- ⁵⁶ F. Halsema en I. van Gent, *Vrijheid eerlijke delen. Vrijzinnige voorstellen voor sociale politiek* (Utrecht 2005).
- ⁵⁷ Uit de toespraak van Gerrit Pas, stafmedewerker van het wetenschappelijk bureau en waarnemend directeur, bij het afscheid van Snels, 3 december 2009. In bezit van de auteur.
- ⁵⁸ *De Volkskrant*, 15 november 2005.
- ⁵⁹ Leo Platvoet, 'Solidariteit als ideaal', www.leoplatvoet.nl/december_2006 (geraadpleegd op 18 augustus 2010).
- ⁶⁰ *De Volkskrant*, 26 november 2005.
- ⁶¹ *Trouw*, 12 november 2005.
- ⁶² www.elsevier.nl (geraadpleegd op 30 augustus 2010).
- ⁶³ J. van de Koppel en J. de Bruijn, Evaluatie verkiezingscampagne gemeenteraden 2006, Conceptversie t.b.v. Permanent Campagneteam, Strategisch Beraad en Partijbestuur, 4 mei 2006, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.
- ⁶⁴ S. Wynia, 'Het linkse horrorkabinet van Wouter Bos', *Elsevier*, 18 maart 2006, 12-17.
- ⁶⁵ *De Volkskrant* 18 maart 2006.
- ⁶⁶ *De Volkskrant*, 17 november 2006.
- ⁶⁷ Zie bijvoorbeeld: Snels ed., *Vrijheid als ideaal*, 201; Halsema en Zonneveld, *Over de linkse lente*, 103-104.
- ⁶⁸ Halsema en Zonneveld, *Over de linkse lente*, 105.
- ⁶⁹ *GroenLinks Magazine*, juli 2006, 7-8.
- ⁷⁰ *GroenLinks Magazine*, september 2006, 15-17.
- ⁷¹ De definitieve tekst luidde: 'Zijn mensen werkloos, dan krijgen ze een jaar de tijd

- om zelf werk te zoeken of een bedrijf te starten. Wie na de duur van de WW-uitkering toch nog werkloos is, gaat een participatiecontract met de lokale overheid aan'.
- ⁷² Campagneplan 2006. Versie 07, 24 augustus 2006, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.
- ⁷³ Campagneplan 2006; Eerste analyse Tweede Kamerverkiezingen 2006, 9, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.
- ⁷⁴ Het 'versterkt logo' Groei Mee was bedacht door het reclamebureau BSUR. Volgens het campagneplan 2006 drukte het 'zowel onze inhoudelijke, onze electorale als onze politieke ambitie uit: we willen Nederland in positieve zin veranderen, zorgen voor (volwassen, duurzame) groei, de kansen en mogelijkheden van mensen als uitgangspunt nemen in onze politiek en natuurlijk groter en invloedrijker worden'.
- ⁷⁵ Interview Verkuil met Van der Lee.
- ⁷⁶ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema; e-mail T. van der Lee aan D. Verkuil, 24 september 2010.
- ⁷⁷ Campagneplan 2006.
- ⁷⁸ T. Broer, 'De linkse herfst van Femke Halsema' in: *Vrij Nederland*, 4 november 2006, 16-19.
- ⁷⁹ Eerste analyse Tweede-Kamerverkiezingen 2006, 11.
- ⁸⁰ Ibidem, 12.
- ⁸¹ Ibidem, 9.
- ⁸² Ibidem, 8.
- ⁸³ Ibidem, 2.
- ⁸⁴ Ibidem, 8.
- ⁸⁵ Ibidem, 3.
- ⁸⁶ Ibidem, 7.
- ⁸⁷ Notulen partijraad, 16 december 2006, Archief partijraad GroenLinks.
- ⁸⁸ Eindverslag informateur R.J. Hoekstra, Den Haag, 18 december 2006, www.kabinetformatie2010.nl (geraadpleegd op 22 augustus 2010).
- ⁸⁹ Interview Verkuil met Van der Lee; Interview Lucardie en Verkuil met Halsema; e-mail W. Bos aan D. Verkuil, 30 augustus 2010.
- ⁹⁰ Interview Verkuil met Van der Lee; Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.

- ⁹¹ E-mail W. Bos, 30 augustus 2010.
- ⁹² *De Volkskrant*, 14 december 2006.
- ⁹³ *NRC Handelsblad*, 5 februari 2007.
- ⁹⁴ E-mail W. Bos, 31 augustus 2010.
- ⁹⁵ *NRC Handelsblad*, 20 december 2006.
- ⁹⁶ Notulen partijraad, 16 december 2006, Archief partijraad GroenLinks.
- ⁹⁷ www.jarenzeventig.nl (geraadpleegd op 30 augustus 2010).
- ⁹⁸ T. Niemandsverdriet, 'Gerommel in de partij van de doctorandussen', *Vrij Nederland*, 13 januari 2007, 18-19.
- ⁹⁹ *De Volkskrant*, 1 februari 2007.
- ¹⁰⁰ Ibidem.
- ¹⁰¹ Ibidem.
- ¹⁰² *Trouw*, 1 februari 2007; Halsema zei in een telefoongesprek met D. Verkuil op 14 september dat iemand uit het campagne-team van de PvdA dit al voor de verkiezingen tegen haar had gezegd.
- ¹⁰³ *Scoren in de linkerbovenhoek*, 35.
- ¹⁰⁴ *De Volkskrant*, 2 februari 2007.
- ¹⁰⁵ *NRC Handelsblad*, 5 februari 2007; *Trouw*, 5 februari 2007; *De Volkskrant*, 5 februari 2007; *GroenLinks Magazine*, maart 2007, 4-5.
- ¹⁰⁶ www.leoplatvoet.nl/februari_2007 (geraadpleegd op 18 augustus 2010).
- ¹⁰⁷ *Discussieer en beslis mee! Manifest van bezorgde GroenLinkers over koers, imago en partijcultuur* (z.p. 2007).
- ¹⁰⁸ *GroenLinks Magazine*, mei 2007, 20-21.
- ¹⁰⁹ Manifest 'Knokken voor wat kwetsbaar is', www.paulvermast.nl/wp/archives/707 (geraadpleegd op 18 augustus 2010).
- ¹¹⁰ *Scoren in de linkerbovenhoek*, 36.
- ¹¹¹ Ibidem, 4.
- ¹¹² Deze kwalificatie was ontleend aan Jos van der Lans, die hem had gebruikt in: J. van der Lans, 'Aansluiting gemist', *De Heling*, lente 2007, 10-12.
- ¹¹³ *Scoren in de Linkerbovenhoek*, 10.
- ¹¹⁴ Ibidem, 31.
- ¹¹⁵ Ibidem.
- ¹¹⁶ Ibidem, 30.
- ¹¹⁷ Ibidem, 5.
- ¹¹⁸ Zie bijvoorbeeld: *de Volkskrant*, 28 oktober 2006; A. van der Horst, 'Femke Fatale', *HP/de Tijd*, 20 april 2007, 30-35; H. Logtenberg, 'Ik houd het imago van iemand die geen humor heeft', *Intermediair*, 1 juni 2007, 38-43.
- ¹¹⁹ H. Camps, 'Burger denkt niet meer aan algemeen belang', *Elsevier*, 31 maart 2007, 36-38.
- ¹²⁰ *Scoren in de linkerbovenhoek*, 36.
- ¹²¹ Reactie Kritisch GroenLinks op het rapport *Scoren in de linkerbovenhoek*.
- ¹²² *NRC Handelsblad*, 4 juli 2007; *De Volkskrant*, 5 juli 2007.
- ¹²³ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.
- ¹²⁴ *GroenLinks Magazine*, september 2007, 8-10; Van Ojik constateerde hier onder meer dat er aan de basis toch een behoorlijke mate van eensgezindheid bestond.
- ¹²⁵ Zie ook de bijdrage van Paul Lucardie en Paul Pennings in deze bundel.
- ¹²⁶ *GroenLinks. Partij van de toekomst*, GroenLinks, uitgangspunt 12, www.organisatie.groenlinks.nl (geraadpleegd op 15 september 2010).
- ¹²⁷ *GroenLinks. Partij van de toekomst*, uitgangspunt 13.
- ¹²⁸ Ibidem, uitgangspunt 4.
- ¹²⁹ E-mail G. Pas aan D. Verkuil, 22 september 2010.
- ¹³⁰ M. Brinkman, B. Freriks en G. Voerman, 'Klein Links en de nieuwe sociale bewegingen', in: G. Voerman en A.P.M. Lucardie ed., *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP)* (Groningen 1990) 163-196, aldaar 169-170.
- ¹³¹ R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van het partijstelsel* (Utrecht 1995) 252.
- ¹³² Respectievelijk luxetlibertasnederland.blogspot.com/2010/05/groenlinks-is-een-misdadige-partij.html en www.geenstijl.nl/mt/archieven/2006/01 (beide geraadpleegd 19 september 2010).
- ¹³³ P. Siebelt, *Eco Nostra. Het netwerk achter Volkert van der Graaf* (Soesterberg 2003); P. Siebelt, *RaRa wie ben ik? Het ware gezicht van Wijnand Duyvendak* (Soesterberg 2003).
- ¹³⁴ R. Bouwman, 'Van bloedrood tot groenlinks', *HP/De Tijd*, 9 januari 2004, 46-50; R. Bouwman, 'Collecteren voor Pol Pot', *HP/De Tijd*, 17 augustus 2007, 43-44.

- ¹³⁵ Het maakte deel uit van een voor GroenLinks weinig gelukkige serie opvolgingen. Pitstra nam immers de zetel over van Singh Varma, die zelf in de Tweede Kamer was gekomen dankzij het vertrek van Ina Brouwer.
- ¹³⁶ *De Telegraaf*, 11 september 2001.
- ¹³⁷ Mededeling Toof Brader aan de auteur, 21 september 2010; *De Telegraaf*, 29 november 2001.
- ¹³⁸ *NRC Handelsblad*, 10 juni 2006.
- ¹³⁹ A. Verbij, *Tien Rode Jaren: links-radicalisme in Nederland 1970-1980* (Amsterdam 2005).
- ¹⁴⁰ T. Vaessen, 'Een duister verleden', *HP/De Tijd*, 27 mei 2005, 14-15.
- ¹⁴¹ F. Tas en S. Minks, *Onderzoeksrapport in opdracht van het partijbestuur van GroenLinks* (z.p. 2005).
- ¹⁴² *GroenLinks Magazine*, december 2005, 15.
- ¹⁴³ K. Kalkman, J. Slop en J. Wijnhoven, 'Verklaring verontruste GroenLinks-leden', www.volkskrant.nl (geraadpleegd op 23 november 2005).
- ¹⁴⁴ 'Pleidooi voor Sam Pormes', www.volkskrant.nl (geraadpleegd op 30 augustus 2010).
- ¹⁴⁵ *Het Parool*, 26 januari 1996.
- ¹⁴⁶ www.elsevier.nl (geraadpleegd op 30 augustus 2010).
- ¹⁴⁷ *Het Parool*, 25 oktober 2008.
- ¹⁴⁸ *De Volkskrant*, 7 augustus 2008.
- ¹⁴⁹ *NRC Handelsblad*, 15 augustus 2008.
- ¹⁵⁰ *De Volkskrant*, 8 augustus 2008.
- ¹⁵¹ *De Volkskrant*, 11 augustus 2008. Dit was een absurde bewering van *De Volkskrant*: juist de SP is altijd erg schimmig geweest over haar verleden.
- ¹⁵² *Het Parool*, 13 augustus 2008.
- ¹⁵³ *NRC Handelsblad*, 14 augustus 2008.
- ¹⁵⁴ 'Aftreden', www.wijnandduyvendak.nl/2008/08 (geraadpleegd op 20 augustus 2010).
- ¹⁵⁵ *De Volkskrant*, 15 augustus 2008; *NRC Handelsblad*, 15 augustus 2008.
- ¹⁵⁶ *GroenLinks Magazine*, september 2008.
- ¹⁵⁷ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.
- ¹⁵⁸ Ibidem.
- ¹⁵⁹ Toespraak Gerrit Pas.
- ¹⁶⁰ F. Halsema, *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid* (Amsterdam 2008) 17.
- ¹⁶¹ Halsema, *Geluk!*, 51.
- ¹⁶² Ibidem, 59.
- ¹⁶³ Ibidem, 75.
- ¹⁶⁴ Ibidem, 115.
- ¹⁶⁵ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.
- ¹⁶⁶ *NRC Handelsblad*, 24 november 2008.
- ¹⁶⁷ K. Eikelenboom en G. Pas, *GroenLinks regeert. Ideeënpartij met macht* (Utrecht 2009).
- ¹⁶⁸ F. Halsema, J. Sap, M. Streefkerk, *The Green Deal*, december 2008. www.tweede-kamer.groenlinks.nl/files/TheGreenDeal (geraadpleegd op 10 september 2010).
- ¹⁶⁹ *Discussieer en beslis mee!*
- ¹⁷⁰ *De Volkskrant*, 28 november 2009.
- ¹⁷¹ Notulen partijraad, 26 september 2009, Archief partijraad GroenLinks.
- ¹⁷² www.femkehalsema.nl/2010/02/02 (geraadpleegd op 1 september 2010).
- ¹⁷³ M. de Hond, 'Tussenbalans. Zes weken voor de verkiezingen', persbericht 5 mei 2010, www.peil.nl.
- ¹⁷⁴ *De Volkskrant*, 17 april 2010.
- ¹⁷⁵ *NRC Handelsblad*, 19 april 2010.
- ¹⁷⁶ PR 010-08a, Inleiding verkiezingsplan 2011, Partijbestuur, 14 januari 2010, www.organisatie.groenlinks.nl (geraadpleegd op 20 september 2010).
- ¹⁷⁷ *GroenLinks Magazine*, juni 2010, 6-9.
- ¹⁷⁸ Illustratief voor de onduidelijkheid was dat *NRC Handelsblad* een artikel over mogelijke coalities moest corrigeren. De krant schreef op 1 juni 2010 dat GroenLinks net als D66 een voorkeur had voor Paars, maar meldde een dag later op zijn website dat GroenLinks toch liever de SP als derde partner had; www.nrc.nl/binnenland/verkiezingen2010/article2554859 (geraadpleegd op 1 september 2010).
- ¹⁷⁹ *De Volkskrant*, 9 juni 2010.
- ¹⁸⁰ Toespraak Femke Halsema verkiezingen 2010, www.youtube.com/watch?v=dglt-O099mSo&feature=related (geraadpleegd op 22 september 2010).
- ¹⁸¹ M. de Hond, 'Ons systeem is volledig

uit het lood', persbericht 13 juni 2010, www.peil.nl.

¹⁸² M. de Hond, 'Een maand in de formatie 2010', persbericht 4 juli 2010, www.peil.nl.

¹⁸³ *NRC Handelsblad*, 23 november 2009; M. van Weezel, 'Wat bespraken Halsema, Rutte en Pechtold vorig jaar tijdens hun Surinaamse zwempartijtje', *Vrij Nederland*, 3 juli 2010.

¹⁸⁴ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.

¹⁸⁵ *De Volkskrant*, 24 juli 2010. Dit deel van de reconstructie van *De Volkskrant* werd bevestigd door Halsema tegenover Lucardie en Verkuil.

¹⁸⁶ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.

¹⁸⁷ *De Volkskrant*, 24 juli 2010.

¹⁸⁸ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.

¹⁸⁹ Inbreng Femke Halsema in het debat in de Tweede Kamer over de kabinetsformatie, 7 september 2010; <http://tweedekamer.groenlinks.nl/node/52689> (geraadpleegd 14 oktober 2010).

¹⁹⁰ Televisieprogramma *Moraalridders*, 13 oktober 2010.

¹⁹¹ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.

Van groen en rood naar groen en paars?

¹ Helaas was het verkiezingsprogramma van GroenLinks van 2010 nog niet gecoördeneerd toen deze bijdrage werd afgerond. Het uniforme codeerschema bestaat uit 56 categorieën die de belangrijkste issues weergeven. De codeermethode bestaat uit het tellen van het aantal (sub)zinnen die betrekking hebben op deze categorieën. Daarmee wordt naast de hoeveelheid aandacht voor dertien issues ook de richting gemeten, dus of een partij voor of tegen het leger pleit, voor of tegen internationalisme, Europese integratie, protectionisme, verzorgingsstaat, onderwijs, nationale identiteit, traditionele moraal, multiculturalisme, de belangen van de georganiseerde werknemers. De aandacht voor deze issues wordt weergegeven

als percentage van het totaal aantal (sub)zinnen (inclusief de niet codeerbare zinnen). Zie: www.wzb.eu/zkd/dsl/pdf/Manifesto-Project.pdf (geraadpleegd op 30 juni 2010). Hoewel deze data veel gebruikt worden vanwege hun vergelijkbaarheid tussen partijen, landen en tijdsperiodes, hebben zij ook een aantal beperkingen. De belangrijkste – die ook voor deze bijdrage van belang is – is dat verkiezingsprogramma's niet zozeer weergeven welke standpunten partijen feitelijk innemen, maar veeleer hoe partijen zich willen presenteren aan de kiezer. Zo hebben veel partijen hun positieve en intensieve medewerking aan de Europese integratie lange tijd (deels) verborgen gehouden voor het electoraat en laten extreme partijen zich in hun programma meestal niet zeer extremistisch uit om geen kiezers af te schrikken. In de Nederlandse context geldt bovendien dat partijstandpunten zoals verwoord in verkiezingsprogramma's zelden letterlijk in de praktijk gebracht kunnen worden vanwege de noodzaak tot samenwerking en compromis in coalitieregeringen.

² A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politologisch perspectief* (Leiden 1999) 31-65. Zie ook de tweede bijdrage van Gerrit Voerman in deze bundel.

³ *Uitgangspunten van GroenLinkse politiek*, GroenLinks (Amsterdam 1992) 9-11.

⁴ *Uitgangspunten van GroenLinkse politiek*, 10-11.

⁵ *Ibidem*, 5.

⁶ *Ibidem*, 8.

⁷ *Ibidem*, 4-5.

⁸ *Ibidem*, 7.

⁹ *Ibidem*, 14-16.

¹⁰ *Ibidem*, 15.

¹¹ *GroenLinks, partij van de toekomst*, GroenLinks (Utrecht 2009) 6.

¹² *GroenLinks, partij van de toekomst*, 9.

¹³ *Ibidem*, 7.

¹⁴ *Ibidem*, 8, 11.

¹⁵ *Ibidem*, 10; *Uitgangspunten van GroenLinkse politiek*, 17-18.

¹⁶ Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Ver-*

loren illusie, *geslaagde fusie*, 33-34. Zie ook de eerste bijdrage van Voerman in deze bundel.

¹⁷ *Verkiezingsprogramma 1986-1990*, PSP (Amsterdam 1986) 11-12; I. Lipschits ed., *Verkiezingsprogramma's 1986* (Den Haag 1986) 259-300.

¹⁸ GroenLinks, 'Verder kijken' in: Lipschits ed., *Verkiezingsprogramma's 1989*, 343-375.

¹⁹ Politieke Partij Radikalen, 'Verzet en vernieuwing' in: Lipschits ed., *Verkiezingsprogramma's 1986*, 227-258; Evangelische Volkspartij, 'Verkiezingsprogramma '86-'90: Omzien naar elkaar' in: Lipschits ed., *Verkiezingsprogramma's 1986*, 147-186.

²⁰ Communistische Partij van Nederland, 'Met alle macht' in: Lipschits ed., *Verkiezingsprogramma's 1986*, 63-102. Overigens pleitte de CPN wel voor uittreding van Nederland uit de NAVO in haar in 1984 vastgestelde beginselprogramma: *Machtsvorming voor een socialistisch Nederland. Partijprogramma van de CPN*, CPN (Amsterdam 1984) 23.

²¹ Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie*, 48-50.

²² GroenLinks, 'Overvloed en onbehagen' in: J. van Holsteyn e.a. ed., *Verkiezingsprogramma's 2002 & 2003* (Amsterdam 2003) 211-296.

²³ GroenLinks, 'Groei mee' in: H. Pellikaan e.a. ed., *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten generaal 22 november 2006. Verkiezingsprogramma's* (Amsterdam 2006) 243-272, aldaar 260.

²⁴ *Klaar voor de toekomst. Verkiezingsprogramma 2010*, GroenLinks (Utrecht 2010) 11.

²⁵ *Verkiezingsprogramma 1986-1990*, PSP, 17.

²⁶ Politieke Partij Radikalen, 'Verzet en vernieuwing', 240, 242; Evangelische Volkspartij, 'Verkiezingsprogramma '86-'90: Omzien naar elkaar', 155-156; Communistische Partij van Nederland, 'Met alle macht', 75.

²⁷ GroenLinks, 'Verder kijken', 357.

²⁸ GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?' in: I. Lipschits ed., *Verkiezingsprogramma's 1994* (Den Haag 1994) 135-188, aldaar 149.

²⁹ GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma' in: I. Lipschits ed., *Verkiezingsprogramma's 1998* (Den Haag 1998) 69-108.

³⁰ GroenLinks, 'Groei mee', 259.

³¹ *Klaar voor de toekomst*, 42.

³² GroenLinks, 'Verder kijken', 356.

³³ GroenLinks, 'Groei mee', 258.

³⁴ *Klaar voor de toekomst*, 10. Met BNI wordt waarschijnlijk 'Bruto Nationaal Inkomens' bedoeld.

³⁵ Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie*, 53-59. Zie ook de eerste bijdrage van Voerman in deze bundel.

³⁶ *Partijprogramma van de CPN. Machtsvorming voor een socialistisch Nederland*, CPN (Amsterdam 1984) 36-37.

³⁷ GroenLinks, 'Verder kijken', 346.

³⁸ *Ibidem*, 347.

³⁹ *Ibidem*, 359.

⁴⁰ GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 158.

⁴¹ GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 103, 107.

⁴² GroenLinks, 'Overvloed en onbehagen', 228.

⁴³ *Klaar voor de toekomst*, 16; Deze laatste eis werd waarschijnlijk overgenomen van de Partij voor de Dieren, die electoraal werd gezien als concurrent.

⁴⁴ *Klaar voor de toekomst*, 5-6.

⁴⁵ GroenLinks, 'Verder kijken', 359; GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 157; GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 106.

⁴⁶ GroenLinks, 'Overvloed en onbehagen', 224; *Klaar voor de toekomst*, 29.

⁴⁷ *Klaar voor de toekomst*, 29.

⁴⁸ GroenLinks, 'Verder kijken', 353.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*. Het programma vermeldt niet hoe dat geregeld zou moeten worden.

⁵¹ GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 71, 106, 107.

⁵² GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 179.

⁵³ GroenLinks, 'Overvloed en onbehagen', 273.

⁵⁴ *Klaar voor de toekomst*, 21.

⁵⁵ GroenLinks, 'Verder kijken', 350;

GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 165.

⁵⁶ *Klaar voor de toekomst*, 20.

⁵⁷ GroenLinks, 'Verder kijken', 351.

⁵⁸ *Klaar voor de toekomst*, 20.

⁵⁹ A.P.M. Lucardie, G. Voerman en W.H. van Schuur, 'Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en De Groenen' in: G. Voerman ed., *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1992* (Groningen 1993) 186-210, aldaar 198.

⁶⁰ GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 165.

⁶¹ GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 95.

⁶² Zie hierover ook de bijdrage van Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur in deze bundel.

⁶³ GroenLinks, 'Groeï mee', 266-267.

⁶⁴ *Klaar voor de toekomst*, 21.

⁶⁵ GroenLinks, 'Verder kijken', 367, 368.

⁶⁶ In 1994 kwamen de legalisering van drugs en het vluchtelingenbeleid overigens niet meer in het hoofdstuk over democratie, maar wel elders in het programma aan de orde.

⁶⁷ GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 178.

⁶⁸ GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 73-82.

⁶⁹ GroenLinks, 'Overvloed en onbehagen', 271-273.

⁷⁰ *Ibidem*, 272.

⁷¹ GroenLinks, 'Groeï mee', 270-271. Niet uitgelegd werd wat zou moeten gebeuren als de door de kiezer geprefereerde coalitie niet het vertrouwen van de Kamer of de instemming van de betrokken partijen zou krijgen.

⁷² *Klaar voor de toekomst*, 42.

⁷³ *Ibidem*. Het ontwerpprogram bevatte wel een voorstel voor een referendum, maar het partijcongres schrapte dat.

⁷⁴ *Ibidem*, 38.

⁷⁵ GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 86; GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 147.

⁷⁶ GroenLinks, 'Verder kijken', 367; GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het

zo?', 178; GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 80; GroenLinks, 'Overvloed en onbehagen', 262; GroenLinks, 'Groeï mee', 271.

⁷⁷ GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 78; *Klaar voor de toekomst*, 35-36.

⁷⁸ Zie de bijdragen van Wolfgang Rüdig en van Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur in deze bundel.

⁷⁹ GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 185; GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 81.

⁸⁰ GroenLinks, 'Overvloed en onbehagen', 262.

⁸¹ *Klaar voor de toekomst*, 36, 37.

⁸² Zie onder meer: I. Sanchez-Cuenca, 'Party moderation and politicians' ideological rigidity', *Party Politics* 10 (2004) 325-342; G.M. Tezcür, 'The moderation theory revisited. The case of Islamic political actors', *Party Politics* 16 (2010) 69-88.

⁸³ Bijvoorbeeld in 2006 bij de vaststelling van het verkiezingsprogramma en in 2008 bij de amendering van het program van uitgangspunten; zie ook de derde bijdrage van Dik Verkuil in deze bundel.

Meer vertrouwen in de staat dan in de straat?

¹ Voor een verslag van dit onderzoek zie: A.P.M. Lucardie, G. Voerman en W.H. van Schuur, 'Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en De Groenen' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1993) 186-210.

² Dit project werd geleid door Wolfgang Rüdig (Universiteit van Strathclyde) en gefinancierd door de British Academy (Large Research Grant 31746). Voor deze financiering zijn de auteurs zeer erkentelijk. Doel van het project was het verzamelen van gegevens over groene partijen in West-Europa aan de hand van een standaardvragenlijst die (in de verschillende talen) werd toegezonden aan steekproeven van partijleden (zie ook de bijdrage van Wolfgang Rüdig in deze bundel).

³ De internetenquête werd op verzoek van het DNPP georganiseerd door het Til-

burgse Instituut voor dataverzameling en onderzoek CentERdata.

⁴ Per 1 juni telde GroenLinks 24.241 leden (zie organisatie.groenlinks.nl, geraadpleegd op 2 augustus 2010).

⁵ Volgens de gegevens van de ledenadministratie van GroenLinks had de partij op 19 juli 2010 (dus één à twee maanden na de enquête) 24.743 leden, onder wie 10.372 vrouwen (46 procent), terwijl men in de steekproef op 40 procent vrouwen uitkwam; de gemiddelde leeftijd van de leden was ruim 46 jaar, in de steekproef 47; 55 procent van de leden was na 2002 ingeschreven, in de steekproef was dat 59 procent (e-mail van Jet Poels, Hoofd Administratie en Organisatie GroenLinks, 3 augustus 2010).

⁶ H.A. Becker, *De toekomst van de Verloren Generatie* (Amsterdam 1997) 17.

⁷ In de voetsporen van Becker wordt intussen weer een nieuwe generatie onderscheiden, de na 1980 of 1985 geboren 'millenniumgeneratie', ook wel 'internetgeneratie' of 'generatie Y' genoemd; S. Aldenhoven en M. Reijnders, 'De impact van generatie Y op IT', *Compact* 35 (2008) 43-48.

⁸ Becker, *De toekomst van de Verloren Generatie*, 142-157 en 171-173; zie ook H.A. Becker, *Generaties en hun kansen* (Amsterdam 1992), waar hij overigens de grens tussen stille generatie en protestgeneratie niet in 1945 maar in 1940 trekt.

⁹ Zie noot 5.

¹⁰ Vier van de zeven fractieleden in 2006, zes van de negen in 2003, zes van de elf in 1998, en drie van de vijf in 1994 waren vrouwen; alleen in 1989 hielden de geslachten elkaar precies in evenwicht.

¹¹ Voor de oplettende lezer: de totalen zijn geen 100 procent, want een aantal opleidingen kon niet direct worden ingedeeld bij één van de drie hoofdrichtingen (alfa, beta of gamma).

¹² In 2002 was het overigens bijna 5 procent, wat erop zou kunnen duiden dat de steekproef in 2010 enigszins vertekend is op dit punt. Zouden migranten minder gebruik maken van internet?

¹³ B. Tromp, 'De ruk naar rechts', *Internationale*

Spectator 56 (2002) 345-346; J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en J.M. den Ridder, 'In the eye of the beholder. The perception of the List Pim Fortuyn and the parliamentary elections of May 2002', *Acta Politica* 38 (2003) 69-78.

¹⁴ M. Rosema, K. Aarts en H. van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer' in: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema ed., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Utrecht 2007) 165-188; Van Holsteyn, Irwin en Den Ridder, 'In the eye of the beholder', 71-75; in het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) werd in 2002 en 2006 een elfpuntsschaal in plaats van een tienpuntsschaal gebruikt.

¹⁵ Rosema, Aarts en Van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', 168-169, 174-175.

¹⁶ In 1992 plaatsten 5 van de 606 leden die de vraag beantwoordden zich rechts van het midden, dat wil zeggen op de posities 7-10, in 2010 namen 30 van de 3399 respondenten de posities 6-10 in. Helaas wijken de gebruikte schalen enigszins af, evenals die van het NKO: in de jaren negentig werd een tienpuntsschaal gehanteerd, in de jaren daarna een elfpuntsschaal.

¹⁷ Daarbij nam het aantal dat zich zeer links inschaalde – de posities 1-2 in 1992 en 0-2 in 2002 en 2010 – nog aanzienlijk toe, namelijk van 35 procent in 1992 naar 62 procent in 2010. Het aantal GroenLinkers dat een gematigd linkse of een middenpositie innam, daalde van 56 procent respectievelijk 8 procent in 1992 naar 34 procent respectievelijk 3 procent in 2010.

¹⁸ Gegevens van het NKO uit 2002 en 2006; over 2010 zijn de cijfers op het moment van schrijven nog niet bekend. Zie: Rosema, Aarts en Van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', 173-175.

¹⁹ In 1992 werden deze vragen niet gesteld.

²⁰ Dit werd ook al vastgesteld aan de hand van de enquête van 2002; zie A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur, 'Vergrijst GroenLinks? Een vergelijkende analyse van de politieke opvattingen van leden van Groen-

Links in 1992 en 2002' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006) 144-153.

²¹ Het ideologisch meest linkse deel van deze bloedgroepen kan tussen 1992 en 2010 natuurlijk overleden zijn of de partij hebben verlaten, en een deel kan in 2010 geweigerd hebben de enquête in te vullen. De verschillen tussen 1992 en 2010 lijken echter te groot om zo volledig verklaard te kunnen worden.

²² Volgens een peiling ten behoeve van het televisieprogramma *EenVandaag* juichte een overweldigende meerderheid van de GroenLinks-kiezers in juli 2010 een coalitie van VVD, D66, PvdA en GroenLinks toe; *Trouw*, 16 juli 2010.

²³ Zie de bijdrage van Henk van der Kolk in deze bundel.

²⁴ Het aantal leden van GroenLinks in gemeenteraden, Provinciale Staten en Staten-Generaal bedroeg in 2002 506 en in 2010 479. Het aantal afdelingen daalde in deze periode van circa 250 naar 231, wat een (lichte) afname van het aantal bestuursfuncties binnen de partij met zich meebracht kan hebben, al is dit niet zeker (cijfers van GroenLinks, voor 2010 direct betrokken van het partijbureau, voor 2002 verworven via www.archipol.nl (geraadpleegd op 30 juli 2010)).

Van radicaal naar normaal?

¹ Zie voor meer informatie over deze serie enquêtes www.dpes.nl. Het meest toegankelijke databestand van alle NKO's tussen 1971 en 2006 is beschreven in: B. Todosijevic, K. Aarts en H. van der Kaap, *Dutch Parliamentary Election Studies, data source book 1971-2006* (Den Haag 2010). Bij de analyses in dit hoofdstuk zijn de gegevens niet gewogen naar de daadwerkelijke uitslag. Bij de interpretatie van de data is wel rekening gehouden met het feit dat de enquêtes wat zijn vertekend als gevolg van onder meer non-respons.

² In de afgelopen jaren zijn voor de links-rechts schaal verschillende schalen gebruikt.

Hier zijn de gegevens zo bewerkt dat ze passen op de schaal van 0 tot 10.

³ In 1989 werd de kiezers gevraagd naar de links-rechts positie van zowel GroenLinks als van de samenstellende partijen.

⁴ Om na te gaan hoe geïnformeerd kiezers zijn, is gebruikgemaakt van zogeheten 'fotovragen'. Bij elk van de verkiezingen is uitsluitend gekeken naar de 20 tot 40 procent van de respondenten die veel politici aan de hand van foto's correct wist te benoemen.

⁵ Dit wordt verder uitgewerkt in: H. van der Kolk en C.W.A.M. Aarts, 'Verschillen Nederlandse politieke partijen in de ogen van de kiezers?', in een nog te verschijnen bundel onder redactie van R. Andeweg en J. Thomassen.

⁶ Zie hierover de bijdrage van Paul Lucardie en Paul Pennings in deze bundel.

⁷ J.N. Tillie, *Party utility and voting behavior* (Amsterdam 1995).

⁸ J.J.M. van Holsteyn en J. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005) 198-207.

⁹ Tillie, *Party utility and voting behavior*, 37-54.

¹⁰ Het gaat hier om kiezers die aangeven dat er een kans van meer dan 50 procent is dat zij ooit op GroenLinks zullen stemmen.

¹¹ P.A. Pettersen en L.E. Rose, 'The dog that didn't bark. Would increased electoral turnout make a difference?', *Electoral Studies* 26 (2007) 574-588.

¹² Voor elke respondent die twee of meer geldige antwoorden gaf op vragen naar de sympathie voor partijen werd vastgesteld naar welke partij die sympathie het meest uitging. In veel gevallen zetten kiezers twee of meer partijen bovenaan, omdat de schaal slechts elf posities kent en er vaak een groot aantal partijen moet worden geplaatst. In de tabel staan de kiezers die deze partij (ook) het sympathiekst vonden.

¹³ Deze cijfers moeten niet al te snel worden vertaald naar de daadwerkelijke uitslag, omdat in de analyses ook niet-stemmers zijn meegenomen en omdat enquêtecijfers

zelden een perfecte afspiegeling geven van kenmerken van het electoraat.

¹⁴ Het gaat om Almere (dat overigens begin jaren negentig de top twintig nog niet had bereikt), Zwolle, Amersfoort, Dordrecht, Leiden, Maastricht, Breda, Zaanstad, Arnhem, Enschede, Apeldoorn, Nijmegen, Haarlem, Tilburg, Groningen, Eindhoven, Utrecht, 's-Gravenhage, Rotterdam en Amsterdam. Zowel de volgorde als de precieze omvang van die gemeenten is in de afgelopen twintig jaar veranderd. Door de bank genomen gaat het om gemeenten met meer dan 70.000 kiesgerechtigde inwoners.

¹⁵ Het gaat hier uiteraard niet om grotere studentensteden waar GroenLinks en D66 sowieso sterk zijn en waar het aantal studenten als percentage van de bevolking relatief gering is.

¹⁶ *Het GroenLinks-electoraat onder de loep. Een onderzoek naar verkiezingsuitslagen en kiezersprofielen van GroenLinks*, Wetenschappelijk Bureau GroenLinks (Amsterdam 2004); B. Niemöller, 'Binding met partijen' in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller ed., *De Nederlandse Kiezer 1994* (Leiden 1995) 142-156; Ph. van Praag en E. Couvret, 'De kiezers van GroenLinks en de SP' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1997 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1998) 180-195.

¹⁷ Van Holsteyn en Den Ridder, *Alles blijft anders*, 177-183.

¹⁸ Analyses van het electoraat van GroenLinks zijn overigens de afgelopen jaren ook gemaakt door of namens GroenLinks zelf; zie bijvoorbeeld M. Kunst, N. Witlox en M. van Delden, *GroenLinks verkiezingscampagne 1998, rapportage kiezersonderzoek* (Amsterdam 1997); *Kenmerken van GroenLinks stemmers. Tweede Kamerverkiezingen 1989-2003*, Wetenschappelijk Bureau GroenLinks (Utrecht 2003); en *Het GroenLinks-electoraat onder de loep*.

¹⁹ Het gaat om kiezers met maximaal een lagere beroepsopleiding.

²⁰ Het gaat hierbij om kiezers die zichzelf tot de (hogere) arbeidersklasse rekenen.

²¹ Oorzaken van deze schommelingen kunnen liggen in verschillen in de wijze waarop

de steekproef is getrokken en het feit dat de respons nooit 100 procent is en fluctueert tussen de verschillende studies.

²² Dit werd ook geconstateerd in de verkiezingsevaluatie die Laure Michon in 2003 maakte. Zie: *Kenmerken van GroenLinks stemmers*.

²³ Voor deze vragen zijn de respondenten geselecteerd die een van de hoogste drie waarden op een zevenpuntsschaal kozen (lopend van 1 tot 7).

²⁴ Zie de bijdrage van Paul Lucardie en Paul Pennings in deze bundel.

²⁵ Zie bijvoorbeeld de afscheidsrede van Jacques Thomassen van 24 september 2010, met als titel *De permanente crisis van de democratie*.

²⁶ Sommige van de gevonden fluctuaties en veranderingen in de door het NKO gemeten bereidheid tot actie en daadwerkelijke acties (demonstraties) zijn overigens moeilijk te duiden en wellicht deels terug te voeren op effecten van vraagvolgorde en non-response.

²⁷ Van Praag en Couvret, 'De kiezers van GroenLinks en de SP', 193.

Verschillend sinds de geboorte

¹ Deze bijdrage is uit het Engels vertaald door de Universitaire Vertaal- en Correctiedienst van de Rijksuniversiteit Groningen en op enkele punten bewerkt door de redactie van deze bundel.

² S. Parkin, *Green Parties. An International Guide* (Londen 1989) 180-184; G. Voerman, 'The Netherlands. Losing colours, turning green' in: D. Richardson en Chr. Rootes ed., *The Green Challenge. The Development of Green Parties in Europe* (Londen 1995) 109-127.

³ W. Rüdiger, 'The Greens in Europe. Ecological parties and the European Elections 1984', *Parliamentary Affairs* 38 (1985) 56-72.

⁴ Zie de bijdragen in: F. Müller-Rommel en Th. Poguntke ed., *Green Parties in National Governments* (Londen 2002); B. Rioux en W. Rüdiger, 'Analyzing Greens in power. Setting the agenda', *European Journal of Political Research* 45 (2006) 1-33.

⁵ Het European Green Party Members Project had als doel gegevens te verzamelen over de leden van groene partijen in West-Europa; hiervoor werden in 2002 en 2003 gestandaardiseerde vragenlijsten naar aselecte steekproeven van leden gestuurd. Dit project werd gefinancierd door de British Academy (Large Research Grant 31746) en geleid door Wolfgang Rüdig (Universiteit van Strathclyde). Het Research Development Fund van de Universiteit van Strathclyde bood aanvullende ondersteuning. De auteur is de British Academy en de Universiteit van Strathclyde zeer erkentelijk voor hun financiële steun. De nationale enquêtes werden afgenomen onder de verantwoordelijkheid van de volgende onderzoekers, vaak met financiële steun van hun instelling: Australië: Ariadne Vromen (Universiteit Sydney); België (Agalev): Jo Buelens (Vrije Universiteit Brussel); België (Ecolo): Benoît Rihoux (Katholieke Universiteit Leuven in Louvain-la-neuve); Duitsland: Wolfgang Rüdig (Universiteit Strathclyde); Finland: Jukka Paastela (Universiteit Tampere); Frankrijk: Daniel Boy (CEVIPOF, Parijs) en Benoît Rihoux; Griekenland: Iosif Botetzagias (Egeïsche Universiteit); Ierland: John Garry (Queen's University Belfast); Italië: Roberto Biorcio (Universiteit van Milaan-Bicocca); Nederland: Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur (Rijksuniversiteit Groningen); Nieuw-Zeeland: Tim Bale (Universiteit van Sussex); Noorwegen: Gunnar Grendstad (Universiteit van Bergen); Oostenrijk: Wolfgang C. Müller (Universität Wien); Spanje: Luis Ramiro (Universiteit van Murcia); Verenigd Koninkrijk (Engeland en Wales): Wolfgang Rüdig (Universiteit Strathclyde); Verenigd Koninkrijk (Schotland): Lynn Bennie (Universiteit van Aberdeen); Zweden: Anders Widfeldt (Universiteit van Aberdeen).

⁶ Zie voor meer informatie over de Nederlandse enquête: P. Lucardie en W. van Schuur, 'More moderate than militant. The members of the Dutch GroenLinks' in: W. Rüdig ed., *Green Party Members* (te verschijnen).

⁷ De studie is gedocumenteerd op de website van het project: <http://ls-ewdsdnn.ces.strath.ac.uk/egpm>.

⁸ Dat wil zeggen .05 (of hoger). Een uitgebreide analyse van het responspatroon, onder andere van gegevens over responstijden, heeft uitgewezen dat de differentiële respons geen gevolgen heeft voor de samenstelling van een nationale selectie. Er zijn dus geen aanwijzingen dat *cross*-nationale verschillen gerelateerd zijn aan verschillende responsniveaus.

⁹ In deze vergelijking zijn de volgende partijen betrokken: Groen! (voorheen: Agalev) en Ecolo in België, *Bündnis 90/Die Grünen* in Duitsland, *Vihreä Liitto* in Finland, *Les Verts* in Frankrijk, *Oikologoi Prasinoi* in Griekenland, *Comhaontas Glas* in Ierland, *Federazione dei Verdi* in Italië, GroenLinks in Nederland, *Die Grünen* in Oostenrijk, *Los Verdes de Andalucía* en *Los Verdes del País Valenciano* in Spanje, *The Green Party of England and Wales* en de *Scottish Green Party* in het Verenigd Koninkrijk, en de *Miljöpartiet de Gröna* in Zweden. Omwille van de leesbaarheid worden deze partijen in deze bijdrage niet bij name genoemd, maar aangeduid als 'Duitse groenen', 'Franse groenen', enzovoort.

¹⁰ Bij de enquête van 1992 is een andere schaal gebruikt, namelijk van 1 tot 10. Door de formule $(x-1)10/9$ toe te passen, kan de gemiddelde score voor zelfplaatsing van GroenLinks-leden van 3,0 op een schaal van 1 tot 10 worden omgerekend naar 2,22 op een schaal van 0 tot 10. Zie: P. Lucardie, G. Voerman en W.H. van Schuur, 'Different shades of green. A comparison between members of *Groen Links* and *De Groenen*', *Environmental Politics* 2 (1993) 40-62.

¹¹ In 2010 was dat niet veel anders; zie de bijdrage van Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur in deze bundel.

¹² W. Rüdig, 'From rebels to reformers to rebels again? Green party change in five countries'. Paper gepresenteerd op het 21e 'World Congress of Political Science', Santiago (Chili), juli 2009.

¹³ In 2010 bleken de leden van Groen-

Links niet veel anders over deze kwesties te denken; zie de bijdrage van Lucardie en Van Schuur in deze bundel.

¹⁴ W. Rüdig, 'Green parties and the EU. Portrait of an uneasy relationship' in: John Gaffney ed., *Political Parties and the European Union* (Londen 1996) 254-272; E. Bomberg, *Green Parties and Politics in the European Union* (Londen 1998).

¹⁵ In 2010 lijkt het enthousiasme voor Europese eenwording bij de leden weer iets te zijn toegenomen (zie de bijdrage van Lucardie en Van Schuur in deze bundel). Ook de verkiezingsprogramma's van GroenLinks laten een groeiende sympathie voor de EU zien (zie de bijdrage van Lucardie en Paul Pennings in deze bundel).

¹⁶ H. Kitschelt, 'Left-libertarian parties. Explaining innovation in competitive party systems', *World Politics* 40 (1988) 194-234.

¹⁷ De leden van GroenLinks pasten zich echter ook aan; in 2010 was een (krappe) meerderheid eveneens tegen assimilatie (zie de bijdrage van Lucardie en Van Schuur in deze bundel).

¹⁸ Zie hierover de bijdrage van Lucardie en Pennings in deze bundel.

¹⁹ Lucardie, Voerman en Van Schuur, 'Different shades of green', 52.

²⁰ Zie de bijdrage van Lucardie en Van Schuur in deze bundel.

²¹ R. Inglehart, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics* (Princeton, New Jersey 1977).

²² Respondenten wordt gevraagd om uit vier doelen het 'belangrijkste' en het 'op één na belangrijkste' doel te kiezen: (1) 'de orde in het land handhaven'; (2) 'de politieke inspraak van de burgers vergroten'; (3) 'prijsstijgingen tegengaan'; en (4) 'de vrijheid van meningsuiting beschermen'. De respondenten die het tweede en vierde doel als belangrijkste en op een na belangrijkste doel kiezen, worden aangeduid als 'postmaterialistisch'. Zie: Inglehart, *The Silent Revolution*, 27-29; P. Lucardie e.a., 'Greening the reds or reddening the greens? The case of the Green Left in the Netherlands' in: W. Rüdig ed., *Green Politics Three* (Edinburgh 1995) 90-III.

²³ Lucardie, Voerman en Van Schuur, 'Different shades of green'.

²⁴ T. Poguntke, *Alternative Politics. The German Green Party* (Edinburgh 1993).

²⁵ Dat was in mei 2002, toen Paul Rosenmöller nog politiek leider was. In 2010 bleek Femke Halsema relatief nog meer steun te genieten: slechts elf procent van de ondervraagde leden vond dat ze te veel macht had.

²⁶ P. Lucardie en G. Voerman, 'Amateurs and professional activists. *De Groenen and GroenLinks* in the Netherlands' in: E.G. Frankland, P. Lucardie en B. Rihoux ed., *Green Parties in Transition. The End of Grass-roots Democracy?* (Aldershot 2008) 157-174, aldaar 164.

²⁷ Van de dertig kandidaten behoorden er vijftien tot het vrouwelijk geslacht, van de zes gekozenen drie.

²⁸ R.J. Dalton, 'The greening of the Globe? Cross-national levels of environmental group membership', *Environmental Politics* 14 (2005) 441-459, aldaar 444.

²⁹ R. Inglehart e.a. ed., *Human Beliefs and Values. A Cross-Cultural Sourcebook Based on the 1999-2002 Values Surveys* (Mexico Stad 2004) A067.

³⁰ P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* (Leiden 1999) 143-144. Zie ook de eerste bijdrage van Gerrit Voerman in deze bundel.

³¹ Het betreft het *Landesverband Rheinland Pfalz*; zie Rüdig, 'From rebels to reformers to rebels again?'

³² Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie?*, 123.

³³ T. Cordier, *Green Parties in Europe. A Survey on Participation of Party Members of Three Green Parties. ICS Code Books 32* (Utrecht 1997).

³⁴ Nog duidelijker is de enquête van 2010. Zie de bijdrage van Lucardie en Van Schuur in deze bundel.

³⁵ Het wordt bovendien bevestigd door de enquête van 2010, die laat zien dat de leden van GroenLinks in deze kwesties weer toleranter en pro-Europeser zijn geworden.

³⁶ A. Panebianco, *Political Parties. Organization and Power* (Cambridge 1988).

³⁷ H. Kitschelt, 'Movement parties' in: R.S. Katz en W. Crotty ed., *Handbook of Party Politics* (Londen 2006) 278-290.

³⁸ Zie de bijdragen van met name E.G. Frankland, B. Villalba, J. Paastela, J. Buelens en P. Delwit, en J. Sharp en A. Krajnc in Frankland, Lucardie en Rihoux ed., *Green Parties in Transition*.

³⁹ Zie ook de bijdrage van Lucardie en Van Schuur in deze bundel.

⁴⁰ Lucardie en Voerman, 'Amateurs and professional activists', 162; O. Niedermayer, 'Parteimitgliedschaften im Jahre 2008', *Zeitschrift für Parlamentsfragen* 40 (2009) 370-382, aldaar 373; P. Lucardie, 'The Netherlands', *European Journal of Political Research* 43 (2003) 1029-1036; T. Poguntke, 'Germany', *European Journal of Political Research* 43 (2003) 957-963.

⁴¹ H. Kitschelt en S. Hellemans, *Beyond the European Left. Ideology and Political Action in the Belgian Ecology Parties* (Durham, North Carolina: 1990).

⁴² M.N. Pedersen, 'Towards a new typology of party lifespans and minor parties', *Scandinavian Political Studies* 5 (1982) 1-16; B. Rihoux, *Les partis politiques. Organisations en changement. Le test des écologistes* (Parijs 2001).

⁴³ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1979).

⁴⁴ F. Müller-Rommel, 'Ecology parties in Western Europe', *West European Politics* 5 (1982) 68-74.

⁴⁵ Rüdig, 'From rebels to reformers to rebels again?'

⁴⁶ In 2010 lijkt GroenLinks echter toch ook wel mee te gaan met deze ontwikkeling. Zie de bijdrage van Lucardie en Van Schuur in deze bundel.

De toekomst van GroenLinks

¹ H. Kitschelt, 'The life expectancy of left-libertarian parties. Does structural transformation or economic decline explain party innovation. A response to Wilhelm Bür-

klin', *European Sociological Review* 4 (1988) 155-160; H. Kitschelt, 'Left libertarian parties. Explaining innovation in competitive systems', *World Politics* 40 (1987) 194-234; M. O'Neill, *Green Parties and Political Change in Contemporary Europe. New Politics, Old Predicaments* (Aldershot 1997) 421-496; M.N. Franklin en W. Rüdig, 'On the durability of green politics. Evidence from the 1989 European Election Study', *Comparative Political Studies* 28 (1995) 404-439. Zie ten slotte ook de bijdrage van Wolfgang Rüdig in deze bundel.

² In de genoemde landen staan de liberale partijen eerder rechts dan links van het midden; links-socialistische of postcommunistische partijen spelen geen rol in België, Luxemburg en Oostenrijk, wel in Duitsland (*Die Linke*) en Finland (*Vasemmistoliitto*), maar *Die Grünen* respectievelijk *Vihreä Liitto* richten zich vooral recentelijk meer op het midden dan op de linkerflank, lijkt het.

³ Meer hierover in: P. Lucardie en G. Voerman, 'Amateurs and professional activists. *De Groenen* and *GroenLinks* in the Netherlands', in: E.G. Frankland, P. Lucardie en B. Rihoux ed., *Green Parties in Transition. The End of Grass-roots Democracy?* (Farnham 2008) 157-174.

⁴ De NCPN en De Groenen zijn anno 2010 nog slechts in enkele (deel)gemeenteraden vertegenwoordigd en hebben – evenmin als PSP'92 – nooit een zetel in de Tweede Kamer kunnen bemachtigen.

⁵ Volgens het Centraal Bureau van de Statistiek (CBS) is de gemiddelde leeftijd in Nederland gestegen van 37 in 1990 naar 38 in 2000 en vervolgens naar ruim 40 in 2010; www.cbs.statline.nl (geraadpleegd op 27 augustus 2010).

⁶ J. Raschke, *Die Zukunft der Grünen. 'So kann man nicht regieren'* (Frankfurt 2001) 31-55.

⁷ Zie onder meer: P. van Roozendaal en D. Otten, 'Party-centrality and government membership. A comparative analysis of the degree of centrality of political parties and government membership in twelve western multi-party democracies', *Acta Politica* 31 (1996) 115-137; N. Schofield, 'Coalition poli-

tics. A formal model and empirical analysis', *Journal of Theoretical Politics* 7 (1995) 245-281, met name 271.

⁸ Zowel CDA als VVD, D66 en GroenLinks zouden volgens de minister-president 'de armen uit de mouwen willen steken wat betreft hervormingen', *De Telegraaf*, 5 juni 2010; een 'groen-blauwe' coalitie van CDA, VVD en GroenLinks werd overigens al in 2001 geopperd door Frank van den Heuvel in: F. van den Heuvel, 'VVD-CDA-GroenLinks', *Christen Democratische Verkenningen*, mei 2001, 24-25. De redacteur van het tijdschrift van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA pleitte in 2010 opnieuw voor een 'groen-blauwe' coalitie, nu uitgebreid met D66, *Trouw*, 7 juni 2010.

⁹ D. Arter, 'The end of the social democratic hegemony? The March 2007 Finnish general election', *West European Politics* 30 (2007) 1148-1157.

¹⁰ S. Deets en K. Kouba, 'The Czech Greens revived', *Environmental Politics* 17 (2008) 815-821. De verkiezingsuitslag van 2010 (2,4 procent en geen zetels) wordt vermeld op de website van de Europese Groene Partij, europeangreens.eu/menu/elections/election-results, geraadpleegd op 16 augustus 2010; *GroenLinks Magazine*, mei 2010, 14-17.

¹¹ Volgens gegevens van de Europese Groene Partij (EGP); europeangreens.eu/menu/elections/election-results, geraadpleegd op 16 augustus 2010.

¹² P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politologisch perspectief* (Leiden 1999) 184-186.

¹³ W.P. Bürklin, 'Governing left parties frustrating the radical non-established Left: the rise and inevitable decline of the Greens', *European Sociological Review* 3 (1987) 109-126.

¹⁴ H. Kitschelt, 'The life expectancy of left-libertarian parties'. Hierop repliceerde Bürklin: W. Bürklin, 'A politico-economic model instead of a sour grapes logic. A reply to Herbert Kitschelt's critique', *European Sociological Review* 4 (1988) 161-165; O'

Neill, *Green Parties and Political Change in Contemporary Europe*, 421-496.

¹⁵ A. Wilson, 'The Italian Election of April 2008. A political earthquake?', *West European Politics* 32 (2009) 215-225. De bekendste leider van de Groenen, Francesco Rutelli, verliet de partij en keerde terug in het parlement als leider van de Alleanza per l'Italia; *Terranews*, www.terranews.it/news/2010/04/1%E2%80%99ex-rutelli-e-gli-ex-verdi-ora-api (geraadpleegd op 24 april 2010); www.verdi.it/politica (geraadpleegd op 19 augustus 2010).

¹⁶ De voorstellen die in 2005 afgerond maar uiteindelijk niet in de Tweede Kamer behandeld werden, gingen echter niet zo ver; *Nieuw kiesstelsel. Wetsvoorstel wijziging kiesstelsel Tweede Kamer*, Ministerie van BZK (Den Haag 2005).

¹⁷ In de afgelopen decennia volgde op regeringsdeelname van een groene partij in België, Duitsland, Finland, Frankrijk, Italië en de Tsjechische Republiek in vijf gevallen electoraal verlies en in drie gevallen winst; in Letland bleef de situatie, volgens gegevens van de EGP ongeveer gelijk; www.europeangreens.eu/menu/elections/election-results (geraadpleegd op 16 augustus 2010).

¹⁸ Deze inschatting is onder meer gebaseerd op de diverse bijdragen in: P. Delwit ed., *Libéralisme et partis libéraux en Europe* (Brussel 2002); P. Lucardie, 'De positie van de VVD in het Nederlandse partijstelsel' in: P. van Schie en G. Voerman ed., *Zestig jaar VVD* (Amsterdam 2008), 13-26, aldaar 20-24.

¹⁹ J. van Holsteyn, P. Lucardie en G. Voerman, 'VVD66', *Openbaar bestuur* 14 (2004) 28-31.

²⁰ W. van der Brug, 'Politieke problemen, prioriteiten en partijkeuze', in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998* (Den Haag 2000) 187-202.

²¹ F. Halsema en M. Hurenkamp, 'Branie. Kroniek van een afgeblazen coup', *De Helling*, winter 1997, 19-22.

²² Dit wordt verder uitgewerkt in: G. Voerman, 'Partijfusies in Nederland. Een

verkenkend seismologisch onderzoek', in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 123-148.

²³ Dit zijn conclusies van Voerman, 'Partijfusies in Nederland', 134.

²⁴ Volgens de Kiesraad haalden bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2010 gecombineerde lijsten van GroenLinks, PvdA en/of D66 samen 130 zetels en een linkse combinatie van deze partijen met de SP nog eens 15 zetels, terwijl D66, GroenLinks en PvdA afzonderlijk respectievelijk 541, 436 en 1251 zetels wonnen. Zie: www.verkiezingsuitslagen.nl/na1918/verkiezingsuitslagen.aspx (geraadpleegd op 9 juni 2010).

Nawerk

Bijlage: verkiezingsuitslagen en ledentallen van de CPN, PSP, PPR, EVP en GroenLinks

Tabel 1. Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen van de CPN, PSP, PPR en EVP, 1971-1986

	CPN		PSP		PPR		EVP		Totaal	
	%	zetels	%	zetels	%	zetels	%	zetels	%	zetels
1971	3,9	6	1,4	2	1,8	2	—	—	7,1	10
1972	4,5	7	1,5	2	4,8	7	—	—	10,8	16
1977	1,7	2	0,9	1	1,7	3	—	—	4,3	6
1981	2,1	3	2,1	3	2,0	3	0,5	0	6,7	9
1982	1,8	3	2,3	3	1,7	2	0,7	1	6,5	9
1986	0,6	0	1,2	1	1,3	2	0,2	0	3,3	3

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken

Tabel 2. Ledentallen van de CPN, PSP, PPR en EVP, 1968-1990

	CPN	PSP	PPR	EVP
1968	–	4.462	3.000	–
1969	–	4.325	–	–
1970	–	4.228	4.000	–
1971	–	4.445	4.284	–
1972	–	4.581	3.800	–
1973	10.147	4.871	6.300	–
1974	–	4.802	11.000	–
1975	–	4.333	12.800	–
1976	11.550	4.543	13.100	–
1977	13.082	6.506	13.400	–
1978	15.298	8.797	12.600	–
1979	15.520	9.018	12.325	–
1980	15.510	8.703	11.500	–
1981	15.014	9.595	10.567	1.790
1982	14.370	9.979	10.063	2.746
1983	13.868	8.853	8.934	2.820
1984	11.594	7.767	8.305	2.500
1985	7.768	6.450	7.848	–
1986	6.380	5.560	6.151	–
1987	6.500	4.992	5.901	–
1988	6.500	4.478	5.785	–
1989	5.700	3.969	5.823	–
1990	3.416	3.591	–	–

Bron: website Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (www.dnpp.nl.)

Tabel 3. Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen GroenLinks, 1989-2010

Jaar	zetels	%	stemmen
1989	6	4,1	361.274
1994	5	3,5	311.033
1998	11	7,3	625.968
2002	10	7,0	660.692
2003	8	5,1	495.802
2006	7	4,6	453.054
2010	10	6,7	628.096

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken en opgaves Kiesraad

Tabel 4. Uitslagen Europese verkiezingen GroenLinks, 1989-2009

Jaar	zetels	%	stemmen
1989	2	7,0	365.535
1994	1	3,7	154.547
1999	4	11,8	419.869
2004	2	7,4	352.201
2009	3	8,9	404.020

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken en opgaves Kiesraad

Tabel 5. Uitslagen verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Eerste Kamer GroenLinks, 1991-2007

	Provinciale Staten		Eerste Kamer
	zetels	%	zetels
1991	36	5,2	4
1995	36 ^{*)}	5,4 ^{*)}	4
1999	77 ^{**)}	10,1 ^{**)}	8
2003	51	6,9	5
2007	32 ^{***)}	6,2	4

^{*)} Inclusief de gezamenlijke lijst van GroenLinks/De Groenen in Zuid-Holland

^{**)} Inclusief de gezamenlijke lijst van GroenLinks/Delta Anders in Zeeland.

^{***)} Ten opzichte van 2003 was in 2007 het totaal aantal Statenzetels teruggebracht van 764 naar 564.

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken en opgaves Kiesraad

Tabel 6. Ledentallen GroenLinks, 1990-2010

	jaar	ledental
31 december	1990	15.900
	1991	14.971
	1992	13.548
	1993	12.500
	1994	12.500
	1995	12.000
	1996	11.700
	1997	11.873
	1998	13.821
	1999	13.855
	2000	14.314
	2001	15.037
1 januari	2002	15.037
	2003	18.469
	2004	20.503
	2005	20.709
	2006	21.383
	2007	23.490
	2008	21.410
	2009	20.324
	2010	20.961
1 september	2010	26.357

Bron: website Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (www.dnpp.nl); opgave 1 september 2010 door Landelijk Bureau GroenLinks

Afkortingen

ARP	Anti-Revolutionaire Partij
BNP	Bruto Nationaal Product
cao	Collectieve Arbeidsovereenkomst
CDA	Christen Democratisch Appel
CHU	Christelijk Historische Unie
CNN	Cable News Network
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond
CPB	Centraal Planbureau
CPN	Communistische Partij van Nederland
CVSE	Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa
D66	Democraten '66
DDR	Duitse Democratische Republiek
DNPP	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
EGP	Europese Groene Partij
EPV	Evangelische Progressieve Volkspartij
EU	Europese Unie
EVP	Evangelische Volkspartij
FNV	Federatie Nederlandse Vakbeweging
GML	Groep Marxisten Leninisten/Rode Morgen
GPA	Groen Progressief Akkoord
GPN	Groene Partij Nederland
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond
IKV	Interkerkelijk Vredesberaad
KVP	Katholieke Volkspartij
LEK	Landelijk Energie Comité
LPF	Lijst Pim Fortuyn
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NBBA	Niet Bij Brood Alleen
NCPN	Nieuwe Communistische Partij Nederland
NKO	Nationaal Kiezersonderzoek

Afkortingen

NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
OVSE	Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa
PAK	Progressief Akkoord
PKN	Protestantse Kerk in Nederland
PPR	Politieke Partij Radikalen
PSO	Partij voor Socialisme en Ontwapening
PSP	Pacifistisch Socialistische Partij
PVDA	Partij van de Arbeid
PVP	Progressieve Volkspartij
PVV	Partij voor de Vrijheid
RAF	Rote Armee Fraktion
RIVM	Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
RPF	Reformatorische Politieke Federatie
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SP	Socialistische Partij
VCN	Verbond van Communisten in Nederland
VDB	Vrijzinnig Democratische Bond
VGL	Vereniging Groen Links
VN	Verenigde Naties
VNO/NCW	Verbond van Nederlandse Ondernemingen/Nederlands Christelijk Werkgeversverbond
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WAO	Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering
WBS	Wiardi Beckman Stichting
WW	Werkloosheidswet

Personenregister

- Aartsen, Jozias van 99
Abdollah, Kader 109
Achterhuis, Hans 43
Adelmund, Karin 43
Agt, Dries van 20, 27, 121
Amsberg, Claus von 16
Annan, Kofi 97
Azough, Naïma 107, 126
- Bakker, Marcus 63
Balkenende, Jan Peter 98, 108, 110, 118, 119,
126-128, 130, 142, 221
Beatrix, prinses 16
Becker, Henk 164
Beckers, Ria 26, 31, 45, 47, 48, 50, 52, 53,
55, 58, 65, 71, 72, 74-76, 78, 79, 92, 184
Bentinck, Salomé 43
Beus, Jos de 122
Bin Laden, Osama 104
Bleker, Henk 144
Bode, Herman 43
Boer, Wim de 33, 41, 43, 44, 48-51, 65, 69,
70, 79, 80, 100
Boerlage, Saar 44, 58
Bogers, Jack 110
Boggelen, Bert van 141
Bolding, Fenna 65, 66
Bolkestein, Frits 93, 95, 97
Borghouts, Harry 120
Bos, Wouter 115, 118, 119, 121, 125, 127-130,
141, 142
Bovenkerk, Frank 109, 116
Brader, Toof 7
Branderhorst, Henk 44
Breuker, Willem 43
Brinkman, Elco 71
Broersma, Rouke 46, 52, 58
Bronshoff, Bob 7
Brouwer, Ina 39, 43, 44, 46, 47, 51, 53, 55,
59, 65, 70, 72, 73, 75, 78-82, 84, 90, 93,
131, 182, 184
Buitenweg, Kathalijne 120, 130, 140, 141
Bürklin, Wilhelm 222
Buurmeijer, Flip 76
- Cameron, David 144
Clinton, Hillary 141
Cohen, Job 141-144, 183, 184
Cohn-Bendit, Daniel 133
Cordier, Thomas 210
Corvinus, Cees 109
Cramer, Jacqueline 39, 40, 43, 51, 55, 89
- Dantzig, Rudi van 43, 55
Dibi, Tofik 126, 127, 141
Dieren, Wouter van 33
Dijk, Nel van 34, 40-43, 66
Dijkstal, Hans 90, 97, 98, 105, 108, 111, 133
Dirkmaat, Jaap 141
Doorn, Harry van 30
Duijn, Roel van 24, 34, 42
Duivesteijn, Adri 98
Duyvendak, Jan Willem 70, 107, 117
Duyvendak, Wijnand 106, 107, 126, 135-139
- Eijk, Cees van der 35, 36
Ernsting, Marius 44, 46, 53, 55, 59
Es, Andrée van 32, 43, 54, 55, 65, 71, 80, 102
- Faber, Mient Jan 71, 99

Personenregister

- Feddema, Hans 32, 33, 52, 98, 99
Fortuyn, Pim 87, 107-111, 113, 128, 135, 144,
163, 171, 174, 206
Frank, Anne 108
- Gaay Fortman, Bas de 18, 26, 30, 32, 33,
38, 41, 45, 47, 52, 53, 129
Galesloot, Hansje 63
Gent, Ineke van 93, 99, 105, 123, 124, 126, 141
Gogh, Theo van 121
Graaf, Thom de 97, 98, 108
Graaff-Nauta, Dieuwke de 102
Groenman, Louise 90
Groot, Paul de 19, 22
- Halsema, Femke 9, 93, 95, 103-106, 111-113,
115-119, 121-134, 136-145, 166, 172, 183,
184, 220, 224
Harrewijn, Ab 64, 75, 91, 93, 100, 101, 109,
110
Hermann, Corrie 93
Herstel, Wim 64
Hirsch Ballin, Ernst 144
Hirsi Ali, Ayaan 125, 126
Hoek, Ton van 43
Hoek, Klaas-Wybo van der 52
Hoekstra, Rein Jan 128, 129
Hond, Maurice de 143
Hontelez, John 41, 66
Hoop Scheffer, Jaap de 98
Hooven, Marcel ten 101
Hussein, Saddam 71, 72
- Inglehart, Ronald 206
- Jagersma, Hanneke 53
Janmaat, Hans 71
Jongerius, Agnes 124
Jurgens, Erik 30
- Kalkman, Kees 99, 100, 105
Karimi, Farah 93, 99, 104, 107, 126
Keulen, Job van 56
Khomeini, Ruhollah 80
Kitschelt, Herbert 205, 219, 222
Klaver, Jesse 141
Klink, Ab 144
Kok, Wim 60, 89, 91, 93-95, 97, 104, 107,
112, 182
Kolk, Henk van der 9, 218, 225
- Kranenburg, Mark 101
Krijnen, Henk 83
- Lagendijk, Joost 43, 44, 51, 66, 67, 74, 75,
94, 96, 120, 130, 131, 137, 140
Langendam, Pieter 109
Lankhorst, Peter 45, 47, 48, 52, 53, 55, 65,
73, 79
Lans, Jos van der 92, 120, 130, 133
Lee, Tom van der 92, 111, 112, 117, 118, 127,
143
Lek, Bram van der 34, 98, 131
Lenin, Vladimir 19
Lijphart, Arend 214
Lubbers, Ruud 28, 60, 90, 91
Lubbi, Greetje 43
Lucardie, Paul 9, 10, 11, 217, 219, 225
Lucas, Marjan 83, 84
- Marijnissen, Jan 91, 111, 118, 121, 125, 127
Meijer, Erik 67, 68, 72, 83, 92
Meijer, Herman 97, 107, 120, 135, 136
Meis, Fré 63
Melkert, Ad 98, 104, 107-109, 182
Merkel, Angela 141
Merkelijn, Cox 30
Meyenfeldt, Chiel von 27
Mierlo, Hans van 76, 95
Milosevic, Slobodan 98-100
Mohammed B. 121
Monasch, Jacques 118
Möring, Marcel 109
- Nijhof, Henk 136, 143
Nijpels, Ed 90
- O'Neill, Michael 222
Oey, Robert 118
Ofman, Cor 34, 54, 55, 64, 99
Ojik, Bram van 43, 44, 46-50, 52, 56, 58,
59, 65, 94, 130
- Panebianco, Angelo 212
Paping, Ronald 77
Pechtold, Alexander 140, 141, 143, 144
Pels, Dick 122, 123
Pennings, Paul 9, 217
Peters, Mariko 126, 141
Pitstra, Tom 54, 66, 93, 98-100, 105, 107,
131, 135

Personenregister

- Plaat, Janneke van der 43
Platvoet, Leo 42-44, 47, 49, 63, 105, 120, 124, 131, 137
Poelgeest, Maarten van 39, 43, 66, 69, 74, 81-83, 137
Pormes, Sam 135, 136
Pronk, Jan 94
- Rabbae, Mohamed 39, 79-84, 93, 99, 102, 107, 110, 182, 184
Raschke, Joachim 220
Reagan, Ronald 60
Reckman, Piet 98
Reijnders, Lucas 40, 43
Rijk, Mirjam de 96, 99, 103, 105, 107, 119
Rinnooy Kan, Alexander 133
Robles, Ellin 55
Roemer, Astrid 55
Roemer, Emile 144
Romein-Verschoor, Annie 116
Roo, Alexander de 43
Roosevelt, Franklin D. 139
Rosenmüller, Paul 9, 43, 55, 56, 65, 72, 78, 79, 81-85, 87-95, 97-113, 115, 117, 135, 137, 145, 182-184
Rouvoet, André 130, 144
Rüdiger, Wolfgang 10, 219
Rushdie, Salman 80, 81, 84
Rutte, Mark 143, 144
- Sap, Jolande 77, 78, 127, 139, 141, 143
Sargentini, Judith 140
Schnabel, Paul 133
Schreuders, Gijs 28, 65
Schoor, Wijbrandt van 9, 219, 225
Siebelt, Peter 135
Singh Varma, Tara 87, 93, 101-105, 107, 110, 112, 136, 137
Sipkes, Leonie 65, 71-73, 79, 93
Snels, Bart 123, 138, 143
Spek, Fred van der 19, 31, 32, 59
Stalin, Jozef 19
Steenhoven, Hugo van der 93, 95
- Tak, Sjaak van der 97
Terpstra, Doekle 133
Teulings, Coen 75, 76
Thatcher, Margaret 60
Thissen, Tof 143
Tongeren, Liesbeth van 141
- Ubels, Cathy 27, 33
Uyl, Joop den 21, 91, 96, 116, 117
- Vendrik, Kees 76, 78, 93, 95, 96, 98, 107, 111, 112, 117, 126, 130, 139, 143
Verbeek, Herman 34, 40-42, 45, 63, 66
Verberg, George 137
Verdonk, Rita 125, 126, 132
Verhagen, Maxime 144
Verhoek, Krijns 67
Verkuil, Dik 9, 219, 220, 224
Vermast, Paul 131
Vlijmen, Thijs van 71
Voerman, Gerrit 8, 10, 11, 220
Vogt, Joop 58
Volkert van der G. 109, 110
Vos, Marijke 66, 70, 77, 79, 80, 83, 92, 93, 95, 98-100, 106, 111, 112, 141
Vreeman, Ruud 39
Vriente, Henny 43
Vries, Klaas de 97
- Waal, Lodewijk de 39
Weisglas, Frans 141
Wijn, Elsje de 43
Wijngaarden, Hannah van 64, 66
Wilders, Geert 140, 226
Willems, Wilbert 54, 55, 65, 71, 76
Wilt, Paulus de 120, 130, 131, 137
- Zalm, Gerrit 95, 96, 118
Zedong, Mao 88
Zuiderhoek, Olga 43

Over de auteurs

HENK VAN DER KOLK is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Politicologie en Methoden van Onderzoek van de Universiteit Twente. In zijn onderzoek richt hij zich vooral op de interactie tussen instituties en gedrag, meer specifiek op de interactie tussen kiesstelsels en opkomst en stemgedrag tijdens verkiezingen. Hij was in 1998, 2006 en 2010 (mede)directeur van het Nationaal Kiesersonderzoek.

PAUL LUCARDIE is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij doet onderzoek naar kleine partijen, ideologieën en populisme.

PAUL PENNING is universitair hoofddocent politicologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij doet vergelijkend onderzoek naar de werking van het democratisch proces en de rol van politieke partijen en instituties daarin. Zijn onderzoek spitst zich toe op totstandkoming en doorwerking van sociaaleconomisch beleid in de OESO-landen en de EU, en de analyse van daaraan gerelateerde partijposities met behulp van geautomatiseerde inhoudsanalysetechnieken.

WOLFGANG RÜDIG is universitair hoofddocent aan de School of Government and Public Policy van de Universiteit van Strathclyde in Glasgow. Hij doet onderzoek naar politiek gedrag, in het bijzonder van partijleden, kandidaten bij verkiezingen en politiek protest.

WIJBRANDT VAN SCHUUR is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoek richt zich met name op politieke sociologie en sociaalwetenschappelijke onderzoeksmethoden.

DIK VERKUIL is eindredacteur nieuws bij de NOS en is als auteur en eindredacteur betrokken bij Geschiedeniswerkplaats, een methode voor het middelbaar onder-

wijs. Hij schreef boeken over de Nederlandse vredesbeweging en het CDA. Samen met Ruud Slotboom schreef hij *De Nederlandse politiek in een notendop* (2010).

GERRIT VOERMAN is directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij houdt zich bezig met (de historische ontwikkeling van) politieke partijen, partijcultuur, partijorganisatie en de toepassing van informatie- en communicatietechnologie door partijen. Hij is redacteur van de serie over de Nederlandse politiek die bij Uitgeverij Boom wordt uitgegeven.

In 2008 startten Uitgeverij Boom en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen een reeks publicaties over de Nederlandse politiek. Tot dusverre zijn verschenen:

1. Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008.
2. Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980*, Amsterdam, 2008.
3. Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009*, Amsterdam, 2009 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
4. Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010*, Amsterdam, 2010.
5. Gerrit Voerman, Bert van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen*, Amsterdam, 2010 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
6. Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010*, Amsterdam, 2010.

In voorbereiding zijn bundels over het CDA en de PVDA, en monografieën over het Nederlandse populisme en de opstelling van de Nederlandse politieke partijen ten aanzien van de Europese integratie.